

Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

Deugden, goed burgerschap en participatie

Prof. dr. Jan Pieter van Oudenhoven - Dr. Cristoph Jedan - Drs. Anne Fetsje Sluis - Drs. Gwynned de Looijer

Deugden, goed burgerschap en participatie

Prof. dr. Jan Pieter van Oudenhoven

Dr. Cristoph Jedan

Drs. Anne Fetsje Sluis

Drs. Gwynned de Looijer

ISW

Instituut voor integratie en sociale weerbaarheid

Grote kruisstraat 2/1

9712 TS Groningen

ISW

Instituut voor integratie

en sociale weerbaarheid

Telefoon (050) 3636917

Email isw@rug.nl

Website www.instituutisw.nl

Deugden, goed burgerschap en participatie

In opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Uitgevoerd door het instituut voor Integratie en Sociale Weerbaarheid

Deel 1: Deugden en goed burgerschap

Drs. Anne Fetsje Sluis

Prof.dr. Jan Pieter van Oudenhoven

Deel 2: Deugden en politieke participatie

Drs. Anne Fetsje Sluis

Prof.dr. Jan Pieter van Oudenhoven

Deel 3: Visies op goed burgerschap

Deugden in de programma's van Nederlandse politieke partijen en in de
publieke opinie

Dr. Christoph Jedan

Drs. Gwynned de Looijer

Voorwoord

*“Virtue my soul shall still embrace,
Goodness shall make me great.
Who builds upon this steady base
Dreads no event of fate...”
(Uit: Jephtha van Händel)*

In een gepolariseerd maatschappelijk klimaat blijken veel oordelen over de ander de toets van de zorgvuldige analyse niet te kunnen doorstaan. Wanneer, zoals deze jaren in ons land, de verschillen tussen godsdiensten en culturen steeds opnieuw worden benadrukt krijgen de overeenkomsten – die er ook zijn – per definitie minder aandacht.

In de beelden, die wij geleidelijk van de ander vormen, kunnen wij ons maar moeilijk aan dat gepolariseerde debat onttrekken. Daarom is de invalshoek van dit onderzoek zo interessant. Door zorgvuldig na te gaan wat mensen als deugden zien en deze voor de diverse (geloofs)gemeenschappen te vergelijken blijkt hoezeer er – naast de zeker aanwezige verschillen – ook grote overeenkomsten te bestaan.

Pikant is daarbij, dat verschillen in opvattingen over deugden, voorzover ze werden vastgesteld, zeker ook bestaan tussen katholieken en protestanten. Het brengt nuance aan in een debat, dat daaraan naar mijn oordeel dringend behoefte heeft.

De diversiteit in onze samenleving is een gegeven. In politiek, cultureel en religieus opzicht zijn de verschillen groot. De vraag waarvoor wij gesteld worden is niet in de eerste plaats het oordeel, de gewoonte of het geloof van de ander kritisch te bezien, maar wegen te vinden – ondanks deze aanwezige verschillen – op een betekenisvolle wijze samen te leven.

Het inzicht, dat wij ondanks de aanwezige verschillen in opvatting of gewoonte, in onze waardering voor wat wij als ‘deugden’ zien, veel minder van elkaar afwijken dan vaak wordt verondersteld, is een bemoedigend gegeven. Het laat zien dat de hoop en de verwachting van velen wordt geïnspireerd door dezelfde deugden. Het scherpe maatschappelijke debat is in een democratie wezenlijk. Maar de verdere opbouw van een samenleving en het stimuleren van goed burgerschap zijn zeker ook gebaat met de zoektocht naar de gezamenlijke bronnen van inspiratie. Dit boek is bij die zoektocht zeer behulpzaam. En uiteindelijk zal de interesse voor het gemeenschappelijke constructiever blijken dan menig op de spits gedreven actueel debat.

Prof. drs. Jacques Wallage

Deel 1

Deugden en goed burgerschap

Drs. A.F. Sluis
Prof.dr. J.P. van Oudenhoven

Inhoud

1	Deugden en goed burgerschap	11
1.1	Inleiding	11
1.2	Eerder onderzoek naar goed burgerschap	12
1.3	Goed burgerschap en deugden	14
1.4	Doel van het onderzoek	15
1.5	Resultaten	16
1.5.1	Deugden en goed burgerschap	17
1.5.2	Verschillen in opvattingen tussen de (niet-)religieuze groepen en tussen mannen en vrouwen	25
1.5.3	Deugden en houding ten opzichte van een andere culturele groep	29
1.6	Conclusies en aanbevelingen	32
	Literatuur	34

1 Deugden en goed burgerschap

1.1 Inleiding

Binnen de Nederlandse samenleving is de laatste decennia sprake van toenemende individualisering. Net als in veel andere Westerse landen is er meer nadruk komen te liggen op individuele autonomie, zelfontwikkeling en emancipatie, en is de waardering voor volgzzaamheid en traditie afgenomen (Inglehart & Baker, 2000; Van den Dongen, 1995). Enerzijds is individualisering op te vatten als een positieve ontwikkeling vanwege de toegenomen ontplooiingsmogelijkheden van het individu. Anderzijds wordt individualisering vaak in verband gebracht met het gevaar van sociaal isolement doordat mensen losraken van (traditionele) sociale verbanden. Naast individualisering is er binnen Nederland sprake van een groeiende heterogene bevolkingssamenstelling. Ook deze ontwikkeling kan negatieve gevolgen hebben voor de sociale cohesie binnen de samenleving. Volgens de Amerikaanse onderzoeker Putnam (2007) leidt culturele diversiteit tot minder vertrouwen in zowel leden van andere culturele groepen, als leden van de eigen culturele groep. Het sociale isolement van burgers neemt hierdoor toe. Ook daalt het vertrouwen in de overheid en de eigen politieke invloed, evenals de neiging mee te werken aan buurtprojecten, vrijwilligerswerk te doen en geld te geven aan goede doelen. Mensen worden terughoudender in het aangaan van sociale contacten en zijn minder geneigd verantwoordelijkheid te nemen voor problemen in de samenleving, omdat ze er minder op vertrouwen dat anderen hetzelfde doen. Om deze tendensen tegen te gaan is het volgens Putnam (2007) nodig dat er binnen een samenleving een gemeenschappelijke identiteit ontstaat waar alle verschillende religieuze en culturele groepen zich onderdeel van voelen, terwijl ze tegelijkertijd hun eigen identiteit kunnen behouden. Dit komt sterk overeen met de definitie van integratie van o.a. Van Oudenhoven, Prins, en Buunk (1998). Volgens hen is er sprake van integratie wanneer individuen actief deel uitmaken van de samenleving met behoud van een deel van de eigen identiteit. Naast integratie is het belangrijk dat mensen in staat zijn positieve relaties te onderhouden met anderen en dat zij actief verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen bestaan, de directe leefomgeving en de bredere samenleving, kortom: dat mensen sociaal weerbaar zijn. Integratie en sociale weerbaarheid vormen samen onze definitie van goed burgerschap. Het lijkt dus van belang goed burgerschap binnen de huidige individualiserende en multiculturele Nederlandse samenleving te stimuleren. Het doel van dit onderzoek was na te gaan welke rol deugden hierbij kunnen spelen.

1.2 Eerder onderzoek naar goed burgerschap

Hebben individualisering en de toenemende heterogeniteit van de bevolkingssamenstelling in de laatste decennia inderdaad negatieve gevolgen voor het goed burgerschap binnen de Nederlandse samenleving? Individualisering is ook te zien als een voorwaarde voor goed burgerschap: Vrijwillige samenwerking tussen individuen is alleen mogelijk wanneer mensen beschikken over autonomie, onafhankelijkheid, zelfontplooiing en de vrijheid hun eigen doelen te kiezen. Uit onderzoek blijkt dat mensen in landen met een individualistische cultuur meer vertrouwen hebben in anderen, meer tijd met vrienden doorbrengen en van een groter aantal verschillende verbanden lid zijn dan in landen met een collectivistische cultuur (Allik & Realo, 2004; Realo, Allik & Greenfield, 2008). Daarnaast kan individualisering een positieve invloed hebben op de houding van mensen ten opzichte van leden van een andere culturele groep. Hofstede (2001) vond dat mensen in een individualistische cultuur meer vertrouwen en tolerantie tonen ten opzichte van mensen met een andere etnische achtergrond dan mensen in een collectivistische cultuur. Ook Leong en Ward (2006) constateerden een positief verband tussen individualisme en steun voor een tolerante politiek tegenover verschillende culturele groepen in een land. Een verklaring hiervoor is dat mensen in individualistische culturen minder uitgesproken lid zijn van één vaste groep, zoals in collectivistische culturen, maar zich bij meerdere groepen kunnen aansluiten waardoor de verschillen tussen “ingroup” en “outgroup” kleiner worden. Toch baseerde Putnam zijn conclusies op basis van onderzoek in een individualistische cultuur, namelijk in de VS, en vond hij een negatief verband tussen culturele diversiteit en algemeen sociaal vertrouwen. Ook bij herhaling van Putnams onderzoek in West-Europa vonden Lancee & Dronkers (2008) dat culturele diversiteit binnen een buurt een negatieve invloed heeft op het sociale vertrouwen in buurtgenoten. Ze vonden echter geen negatieve invloed op het algemene vertrouwen in medeburgers, ook niet in medeburgers met een andere culturele achtergrond. Eveneens Gesthuizen, van der Meer en Scheepers (2008) hebben de conclusies van Putnam getoetst in Europa. Zij deden onderzoek in 28 landen en vonden dat niet zozeer de mate van culturele diversiteit in een land van invloed is op het sociaal vertrouwen van mensen, maar de snelheid waarmee de etnische diversiteit zichtbaar toeneemt in een land. Overigens bleek de afname in sociaal vertrouwen als gevolg hiervan geen negatief effect te hebben op de sociale betrokkenheid van mensen.

Het is dus geen uitgemaakte zaak of individualisering en toenemende heterogeniteit van de bevolkingssamenstelling negatieve gevolgen hebben voor goed burgerschap. Eerdere onderzoeken naar goed burgerschap binnen Nederland laten althans in de laatste decennia geen sterke daling zien. Deze onderzoeken hebben zich vooral gericht op goed burgerschap in de zin van het lid zijn van en het participeren in vrijwilligers-organisaties. Volgens onderzoek uitgevoerd door het Sociaal en Cultureel Planbureau is er sinds 2000 weliswaar sprake van een lichte daling in het aantal

deelnemers aan vrijwilligerswerk, informele hulp en gezamenlijke acties binnen Nederland, maar bestaat er nog steeds een grote bereidheid onder Nederlanders om verantwoordelijkheid te dragen voor en actief te participeren in de maatschappij (Van den Broek, de Haan & de Hart, 2007). Dit geldt echter vooral voor de directe omgeving. Bekkers (2005) ziet geen afname in de maatschappelijke participatie van Nederlanders, maar signaleert een verandering in de aard van de participatie. Men participeert minder vanuit religieuze overtuiging; het zijn eerder sociaal economische factoren, zoals opleidingsniveau en inkomen, die van invloed zijn op de mate van maatschappelijke participatie. Wuthnow (1998) spreekt ook over een verandering in de manier van participatie in de moderne Westerse maatschappij. Vroeger deden mensen vrijwilligerswerk binnen een organisatie om zo langdurige relaties binnen die organisatie te ontwikkelen, waar zij op terug konden vallen wanneer ze zelf hulp nodig hadden. Tegenwoordig vindt vrijwilligerswerk in mindere mate via lidmaatschap van organisaties plaats, maar gebeurt het meer individueel en in de vorm van kortdurende activiteiten. Er lijkt dus eerder sprake van een verandering in de manier waarop goed burgerschap vorm krijgt dan van een afname.

In de inleiding kwam aan de orde dat sociaal vertrouwen een mogelijke voorspeller is voor goed burgerschap. Uit eerder onderzoek zijn nog enkele andere belangrijke voorspellers naar voren gekomen. Zo zou frequent contact met familie, burens, vrienden of kennissen samenhangen met het doen van vrijwilligerswerk (Van den Broek et al., 2007). De vraag is echter wat hier oorzaak en wat gevolg is. Veel contact met familie, burens, vrienden of kennissen en het doen van vrijwilligerswerk kunnen beide voortkomen uit grotere sociale betrokkenheid. Dat sociale betrokkenheid positief samenhangt met goed burgerschap wordt ondersteund door verschillende studies waarin betrokkenheid bij een kerk of moskee een positieve invloed op goed burgerschap bleek te hebben (Dekker & de Hart, 2006, Canatan, Popovic & Edinga, 2005). Kerkgangers verrichten meer vrijwilligerswerk en doneren meer geld aan goede doelen. Moskeeën spelen een belangrijke rol bij de opvang en integratie van moslimmigranten in Nederland. Door middel van gesprekken, activiteiten en informatie proberen de moskeeën de achterban te laten participeren in de Nederlandse samenleving en een bijdrage te leveren aan goed burgerschap.

Verder blijken volwassenen meer aan vrijwilligerswerk, informele zorg en collectieve activiteiten te doen dan jongeren, en mannen meer dan vrouwen (Dekker & De Hart, 2006, Van den Broek et al., 2007). Gesthuizen et al. (2008) vonden dat mannen vaker actief zijn binnen het verenigingsleven terwijl vrouwen zich meer toeleggen op informele zorg. Dit kan tot gevolg hebben dat het vrijwilligerswerk van mannen regelmatig is, maar niet zozeer frequenter.

1.3 Goed burgerschap en deugden

Zoals eerder genoemd heeft Nederland de laatste decennia in toenemende mate een heterogene bevolkingssamenstelling gekregen. Een van de meest opvallende gevolgen hiervan is dat de islam in relatief korte tijd naast het christendom de tweede grote religie is geworden. De religieuze tegenstellingen tussen de islam en de – door het christendom beïnvloede – Nederlandse cultuur overheersen momenteel het multiculturele debat. De nadruk op deze tegenstellingen kan de sociale cohesie in de samenleving ondermijnen en daarmee de bereidheid tot goed burgerschap. In ons vorige onderzoek ‘Nederland Deugt’ (Van Oudenhoven, Leemhuis, Blank, Pomp, & Sluis, 2008) gingen we na welke deugden, als indicatoren van morele principes, in Nederland belangrijk worden gevonden. Mensen met een christelijke, islamitische en niet-religieuze achtergrond bleken opvallend overeen te komen in het belang dat ze aan een reeks deugden toekenden. Deugden benadrukken dus eerder overeenkomsten dan verschillen tussen de religieuze groepen. In dit onderzoek wilden we een koppeling maken tussen het belang dat mensen hechten aan deugden en hun goed burgerschapsgedrag. Goed burgerschap vereist de aanwezigheid van prosociale normen en attitudes ten opzichte van andere mensen binnen de samenleving. Wij denken dat prosociale normen en attitudes samenhangen met deugden. Vanuit de overheid is er de laatste jaren veel aandacht voor morele principes, bijvoorbeeld in het normen-en-waarden debat. We gaven in dit onderzoek de voorkeur aan het begrip deugden, omdat deugden gebaseerd zijn op morele principes en naar concreet gedrag verwijzen. Waarden daarentegen, zijn vaak heel abstract en schrijven geen concreet gedrag voor (bijvoorbeeld schoonheid, democratie en vrijheid). Normen zijn weliswaar concreter en schrijven gedrag voor, maar hebben niet altijd betrekking op morele principes (bijvoorbeeld niet met volle mond praten, elkaar uit laten praten). Er zijn ons geen eerdere studies bekend waarin de relatie tussen deugden en goed burgerschap is onderzocht. Wel vond Bekkers (2005) een positief verband tussen een ‘post-materialistische waardenoriëntatie’ en het lid zijn van en werken voor een vrijwilligersorganisatie. Een ‘postmaterialistische waardenoriëntatie’ betekent dat mensen liefde, respect en zelfontplooiing belangrijker vinden dan economische en fysieke zekerheid. Liefde en respect kwamen in het onderzoek ‘Nederland Deugt’ als belangrijke deugden naar voren.

1.4 Doel van het onderzoek

Het doel van dit onderzoek was na te gaan of deugden goed burgerschap kunnen stimuleren. We hebben hierbij een onderscheid gemaakt tussen intenties en gedrag met betrekking tot goed burgerschap. De intenties verwijzen naar de bereidheid van iemand om bepaalde activiteiten te realiseren en gedrag naar wat men daadwerkelijk doet. We verwachtten dat de intenties het uiteindelijke gedrag in belangrijke mate bepalen. Als onderdeel van goed burgerschap hebben we, in het kader van de toenemende heterogeniteit van de Nederlandse bevolkingssamenstelling, onderzocht of er een relatie bestaat tussen deugden en de houding van mensen ten opzichte van leden van een andere culturele groep. Daarbij hebben we aandacht besteed aan de rol van sociaal vertrouwen en sociale betrokkenheid in de mogelijke relatie tussen deugden, intenties en gedrag met betrekking tot goed burgerschap.

We vergeleken net als in 'Nederland Deugt' protestanten, katholieken, moslims en niet-religieuzen. Wat betreft de niet-religieuzen hebben we een onderscheid gemaakt tussen humanisten en spirituelen, en mensen die tot geen van deze groepen behoren. Kronjee en Lampert (2006) vonden namelijk dat zingeving, zowel vanuit traditioneel religieuze als humanistische of spirituele invalshoek, een positieve invloed heeft op goed burgerschap.

Het onderzoek vond plaats onder volwassenen en middelbare scholieren. De meeste volwassenen hebben Nederland de laatste decennia zien veranderen in een multiculturele en individuele samenleving, terwijl middelbare scholieren wellicht niet beter weten. Dit maakt het interessant een vergelijking te maken tussen deze twee groepen in mate van goed burgerschap. Verder is naar de invloed van geslacht gekeken. We hebben met dit onderzoek geprobeerd een antwoord te vinden op de volgende drie vragen.

1. Bestaat er een verband tussen deugden enerzijds en intenties tot en feitelijk goed burgerschapsgedrag anderzijds?
2. Bestaan er verschillen tussen de (niet-)religieuze groepen en tussen mannen en vrouwen in de deugden die ze belangrijk vinden en hun intenties tot en feitelijk burgerschapsgedrag?
3. Bestaat er een verband tussen deugden en de houding van mensen ten opzichte van leden van een andere culturele groep en bestaan hierbij verschillen tussen de (niet-)religieuze groepen?

De deelnemers

Voor dit onderzoek is een vragenlijst afgenomen bij twee groepen. De eerste groep bestond uit 242 volwassenen, afkomstig uit verschillende plaatsen in Nederland, en de tweede groep uit 139 middelbare scholieren, afkomstig uit de buurt van Delfzijl, Den Haag en Maastricht. Gegevens over de twee groepen staan in Tabel 1.

1.5 Resultaten

We bespreken telkens in het kort hoe de verschillende variabelen (deugden, intenties, gedrag, houding ten opzichte van een andere culturele groep) gemeten zijn en de resultaten met betrekking tot die variabelen.

Tabel 1 Gegevens van de volwassenen (N = 242) en middelbare scholieren (N = 139).

	242 volwassenen		139 middelbare scholieren	
Leeftijd				
Gemiddelde leeftijd	42 jaar (18-88 jaar)		15 jaar (14-18 jaar)	
Geslacht	aantal	percentage	aantal	percentage
Mannen	121	50%	81	58%
Vrouwen	121	50%	58	42%
Thuisituatie			<i>niet van toepassing</i>	
Alleenstaand	76	31%		
Samenwonend	41	17%		
Getrouwd	95	39%		
Gescheiden	10	4%		
Anders	16	7%		
Onbekend	4	2%		
Religieuze achtergrond				
Katholiek	42	17%	42	30%
Protestant	60	25%	16	12%
Moslims	23	10%	20	14%
Humanist/spiritueel	20	8%	3	2%
Geen	92	38%	56	40%
Onbekend	5	2%	2	1%
Opleiding				
VMBO	26	11%	49	35%
HAVO	9	4%	60	43%
VWO	7	3%	26	19%
MBO	26	11%	4	3%
HBO	77	31%		
WO	92	38%		
Onbekend	5	2%		
Geboorteland				
Nederland	215	89%	120	87%
Anders	27	11%	19	13%

1.5.1 Deugden en goed burgerschap

Deugden

De volwassen respondenten hebben we gevraagd een vijftiental deugden te scoren op belangrijkheid, van 1 (totaal niet belangrijk) tot 5 (zeer belangrijk). Deze vijftien deugden, gebaseerd op de antwoorden van geestelijk leiders, leerkrachten en raadsleden in het onderzoek ‘Nederland Deugt’, staan weergegeven in Tabel 2. De middelbare scholieren is gevraagd een rangorde te maken in dezelfde vijftien deugden op basis van de mate waarin ze deze in praktijk proberen te brengen in hun dagelijks leven.

Tabel 2. De vijftien gemeten deugden.

1. Respect
2. Rechtvaardigheid
3. Wijsheid
4. Vreugde
5. Doelgerichtheid
6. Genade
7. Betrouwbaarheid
8. Hoop
9. Moed
10. Geloof
11. Matigheid
12. Openheid
13. Bescheidenheid
14. Liefde
15. Zorgzaamheid

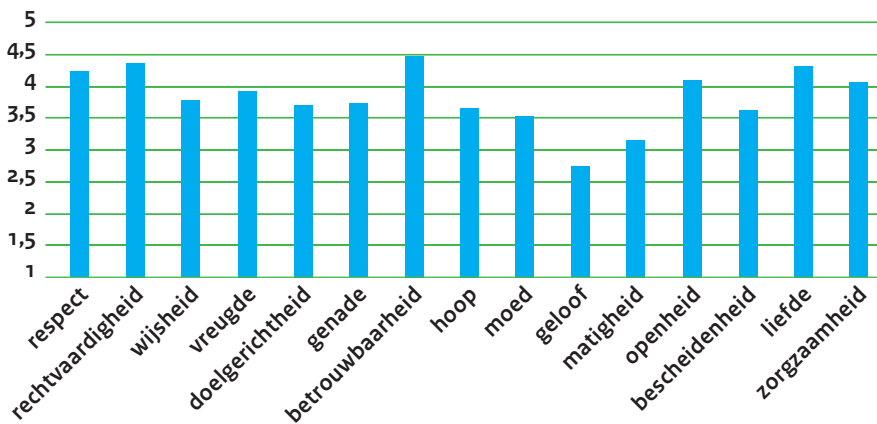
De scores van alle volwassen respondenten op de vijftien deugden staan weergegeven in Figuur 1. De hoogte van de scores op de deugden komt sterk overeen met die van de raadsleden en leerkrachten in het onderzoek ‘Nederland deugt’, ondanks dat toen gevraagd was een rangorde in de deugden aan te brengen terwijl de respondenten in dit onderzoek van iedere deugd afzonderlijk het belang moesten bepalen. Ook nu weer komen *betrouwbaarheid*, *rechtvaardigheid*, *liefde* en *respect* als de belangrijkste deugden naar voren. De scores van de middelbare scholieren staan weergegeven in Figuur 2, samen met de scores van de middelbare scholieren uit het onderzoek ‘Nederland deugt’. In het huidige onderzoek is de leerlingen gevraagd naar de mate waarin ze de deugden in praktijk proberen te brengen en in ‘Nederland deugt’ naar hoe belangrijk ze de deugden vinden. De scores van beide groepen scholieren laten een vergelijkbaar patroon zien. De leerlingen scoren, net als de volwassenen in dit onderzoek, hoog op *respect*, *betrouwbaarheid* en *liefde*, ondanks dat de deugden op een andere manier gemeten zijn. Ze scoren alleen wat lager op *rechtvaardigheid* dan de volwassenen.

Intenties tot goed burgerschap

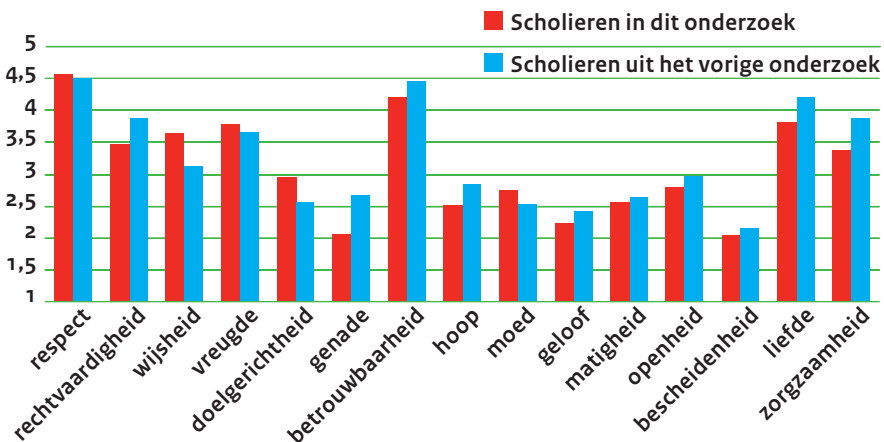
De intenties tot goed burgerschap zijn gemeten aan de hand van twaalf verschillende activiteiten bij de volwassenen en tien bij de middelbare scholieren. De vraag was

steeds: “Hoe waarschijnlijk is het dat u/jij ‘ja’ zal zeggen als u/jij gevraagd wordt om...”. (1 is helemaal niet waarschijnlijk en 5 is heel waarschijnlijk). Bijvoorbeeld: “boodschappen te doen voor een oudere mevrouw in uw straat?”. De volwassenen scoren hoger op de intentievragen dan de middelbare scholieren, namelijk 3,66 tegenover 2,80 (1 is de minimale en 5 is de maximale score). Over het algemeen gaat het ook om activiteiten die volwassenen, vanwege ervaring, tijd en financiële middelen, eerder kunnen doen dan middelbare scholieren.

Figuur 1. Belang van de vijftien deugden bij de volwassenen (N = 242)
(1 = totaal niet belangrijk; 5 = zeer belangrijk).

Figuur 2. Mate waarin de middelbare scholieren (N = 139) uit dit onderzoek de vijftien deugden in praktijk proberen te brengen in hun dagelijks leven (1 = helemaal niet, 5 = heel sterk) en de middelbare scholieren uit ‘Nederland deugt’ (N = 283) de vijftien deugden belangrijk vinden. (1 = totaal niet belangrijk; 5 = zeer belangrijk).

We zien dat het belang dat de volwassen respondenten hechten aan acht van de vijftien deugden positief samenhangt met hun intentie goed burgerschap te tonen (zie Tabel 3). De verbanden zijn uitgedrukt in correlaties (r), waarbij 0 geen verband betekent en 1 een perfect verband. We spreken van een duidelijke samenhang wanneer de correlatie tenminste ,20 is. *Respect*, *genade*, *hoop* en *zorgzaamheid* hangen dus duidelijk samen met de intentie goed burgerschap te tonen. Bij de middelbare scholieren vinden we geen samenhang tussen de mate waarin zij de verschillende deugden in praktijk proberen te brengen en hun intenties (zie tabel 3). Deugden blijken dus alleen bij volwassenen enige invloed van betekenis te hebben op de bereidheid tot goed burgerschap.

Tabel 3. Samenhang (uitgedrukt in correlaties) tussen deugden en de intentie tot goed burgerschap bij de volwassenen (N = 242) en de middelbare scholieren (N = 139).

	gemiddelde intentie van de volwassenen	gemiddelde intentie van de middelbare scholieren
Respect	,26**	,12
Rechtvaardigheid	,11	,13
Wijsheid	,05	,00
Vreugde	,16*	,03
Doelgerichtheid	,16*	,03
Genade	,25**	-,03
Betrouwbaarheid	,08	,10
Hoop	,20**	,10
Moed	,05	-,15
Geloof	,07	-,12
Matigheid	,19**	,04
Openheid	,19**	-,04
Bescheidenheid	,12	,06
Liefde	,11	-,07
Zorgzaamheid	,21**	-,01

*significant op 0,05 niveau

**significant op 0,01 niveau

Goed burgerschapsgedrag

In de inleiding stelden we dat er sprake is van goed burgerschap wanneer individuen geïntegreerd en sociaal weerbaar zijn. Een indicator voor integratie is de mate van contact dat autochtonen en allochtonen binnen een samenleving met elkaar hebben. We hebben daarom de volwassenen en middelbare scholieren gevraagd naar de mate waarin zij contact hebben met leden van een andere culturele groep. Deze vraag bestond uit vijf deelvragen die de respondenten moesten beantwoorden op een schaal van 1 (nooit) tot 5 (heel vaak). Bijvoorbeeld, “Ga(at) u/jij op uw werk of opleiding/

school om met leden van een andere culturele groep". De volwassenen en middelbare scholieren verschillen weinig in de mate van intercultureel contact, de gemiddelde scores op de schaal zijn respectievelijk 2,53 en 2,68 (1 is de minimale en 5 is de maximale score).

De mate van sociale weerbaarheid hebben we gemeten op de manier van Dijkstra, Ruiters en Tichelaar (2004). Zij vonden dat de mate waarin mensen sociaal weerbaar zijn samenhangt met de manier waarop zij reageren in conflictsituaties binnen persoonlijke relaties. Een hoge sociale weerbaarheid gaat samen met het proberen de relatie in stand te houden en het nemen van verantwoordelijkheid voor zichzelf en de ander door het probleem bespreekbaar te maken. De sociale weerbaarheid van de volwassenen en middelbare scholieren is gemeten door te vragen hoe ze meestal reageren wanneer ze een probleem hebben met iemand anders aan de hand van vijf stellingen. De respondenten moesten op een schaal van 1 (nooit) tot 5 (altijd) aangeven of ze meestal zo reageren. Bijvoorbeeld "Dan kom ik zelf met oplossingen voor het probleem". De gemiddelde score van de volwassenen op deze schaal is hoger dan van de middelbare scholieren, namelijk 3,47 tegenover 3,19 (1 is de minimale en 5 is de maximale score). Het is begrijpelijk dat het verantwoordelijkheidsgevoel van volwassenen groter is dan dat van middelbare scholieren.

Daarnaast hebben we de volwassenen en middelbare scholieren gevraagd of ze het afgelopen jaar geld hadden gegeven aan goede doelen en of ze vrijwilligerswerk hadden gedaan. Ze konden hier "ja" (is een score van 2) of "nee" (is een score van 1) op antwoorden. We hebben de scores op deze twee vragen samengenomen (2 is de minimale en 4 is de maximale score). Ook hier scoren de volwassenen hoger dan de middelbare scholieren, namelijk 3,37 tegenover 2,60. Dit komt overeen met de resultaten uit eerdere onderzoeken (Dekker & De Hart, 2006, Van den Broek et al., 2007). Hiervoor gaat dezelfde verklaring op als bij de intenties tot goed burgerschap, namelijk dat volwassenen meer ervaring hebben, meer hun eigen tijd in kunnen delen en over meer financiële middelen beschikken dan middelbare scholieren waardoor zij eerder in staat zijn tot goed burgerschapsgedrag zoals het hier gemeten is.

Evenals bij de intenties tot goed burgerschap zien we ook nu weer dat er bij de volwassenen sterkere relaties zijn tussen deugden en goed burgerschapsgedrag dan bij de middelbare scholieren (zie Tabel 4 en 5). Een opvallend verschil is dat *genade* bij de volwassenen een motief tot goed burgerschapsgedrag schijnt te zijn en bij de middelbare scholieren juist niet.

Sociaal vertrouwen en sociale betrokkenheid

Heeft sociaal vertrouwen inderdaad, zoals Putnam (2007) stelt, invloed op de mate van goed burgerschap van mensen? En hangt sociale betrokkenheid positief samen met goed burgerschap? De mate van sociaal vertrouwen hebben we bij de volwassenen en middelbare scholieren gemeten aan de hand van een schaal bestaande uit een zevental stellingen. Deze stellingen hadden betrekking op maatschappelijke ontwikkelingen, de regering en medeburgers. De respondenten moesten telkens van 1 (sterk mee oneens) tot 5 (sterk mee eens) aangeven in hoeverre zij het eens waren met een stelling. Een voorbeeld is “Ik denk positief over andere mensen”. Opnieuw scoren de volwassenen hoger dan de middelbare scholieren, respectievelijk 3,64 tegenover 3,21 (1 is de minimale en 5 de maximale score).

Tabel 4. Samenhang (uitgedrukt in correlaties) tussen deugden en goed burgerschap bij de volwassenen (N = 242).

	gemiddeld interculturele contact	gemiddelde sociale weerbaarheid	gemiddelde score geld goede doelen en vrijwilligerswerk
Respect	,11	,10	,11
Rechtvaardigheid	,19**	,13*	,11
Wijsheid	,14*	,03	,05
Vreugde	,10	,14*	,06
Doelgerichtheid	,19**	,17*	,17**
Genade	,09	,22**	,18**
Betrouwbaarheid	,14*	,14*	,04
Hoop	,23**	,15*	,11
Moed	,17*	,14*	,01
Geloof	,10	,01	,19**
Matigheid	,08	,17**	,09
Openheid	,15*	,15*	,04
Bescheidenheid	,02	,13*	,11
Liefde	,16*	,02	,02
Zorgzaamheid	,09	,07	,03

*significant op 0,05 niveau

**significant op 0,01 niveau

Tabel 5. Samenhang (uitgedrukt in correlaties) tussen deugden en goed burgerschap bij de middelbare scholieren (N = 139).

	gemiddelde interculturele contact	gemiddelde sociale weerbaarheid	gemiddelde score geld goede doelen en vrijwilligerswerk
Respect	,29**	-,04	-,07
Rechtvaardigheid	-,09	-,05	,02
Wijsheid	-,04	-,09	-,09
Vreugde	-,04	,00	,02
Doelgerichtheid	,04	-,11	-,06
Genade	,03	,05	-,20*
Betrouwbaarheid	,09	,04	-,09
Hoop	-,01	,01	,05
Moed	,06	-,11	-,15
Geloof	,21*	,01	-,01
Matigheid	-,10	,03	-,05
Openheid	,05	,06	-,06
Bescheidenheid	-,13	,06	,00
Liefde	-,03	,13	-,10
Zorgzaamheid	-,14	,20*	,09

*significant op 0,05 niveau

**significant op 0,01 niveau

De mate van sociale betrokkenheid is gemeten aan de hand van een schaal bestaande uit vijf stellingen, bijvoorbeeld “Ik vind het belangrijk rekening te houden met anderen” (1 is sterk mee oneens en 5 is sterk mee eens). Ook de sociale betrokkenheid van volwassenen is groter dan van middelbare scholieren, namelijk 4,26 tegenover 3,90 (1 is de minimale en 5 is de maximale score).

Zowel bij de volwassenen als bij de middelbare scholieren vinden we een positieve relatie tussen sociaal vertrouwen en sociale betrokkenheid (respectievelijk $r = ,23$ en $,41$). Het is begrijpelijk dat mensen die meer vertrouwen hebben in anderen en de maatschappij hier ook meer bij betrokken zijn. Verder hangt sociale betrokkenheid positief samen met intenties tot goed burgerschap ($r = ,25$ bij de volwassenen en $r = ,40$ bij de middelbare scholieren). Ook hangt sociale betrokkenheid – bij scholieren – positief samen met de mate van intercultureel contact ($r = ,19$). Sociaal vertrouwen hangt bij hen positief samen met sociale weerbaarheid ($r = ,38$) en het geven van geld aan goede doelen en doen van vrijwilligerswerk ($r = ,33$). In overeenstemming met Putnam’s theorie vinden we dus een positief effect van sociaal vertrouwen op goed burgerschap. Opvallend is dat dit effect vooral bij de middelbare scholieren optreedt. In Tabel 6 is te zien dat er bij volwassenen duidelijke positieve verbanden bestaan tussen deugden en sociale betrokkenheid. Vooral *genade* gaat gepaard met meer

sociale betrokkenheid ($r = ,40$). Deugden blijken weinig effect te hebben op het sociale vertrouwen en de sociale betrokkenheid van middelbare scholieren (zie Tabel 6).

Een overzicht van de gevonden resultaten staat weergegeven in Figuur 3 en 4. Alleen de duidelijke verbanden staan in de figuur weergegeven. We vermoeden dat de verbanden in de richting van de pijlen lopen. Zoals verwacht hangt zowel bij volwassenen als middelbare scholieren de gemiddelde intentie tot goed burgerschap positief samen met alle drie de gemeten aspecten van goed burgerschapsgedrag.

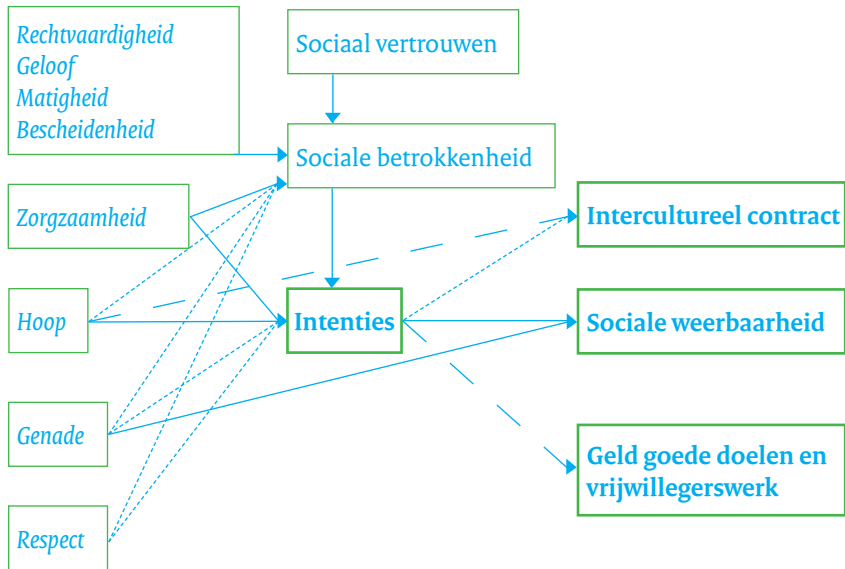
Tabel 6. Samenhang (uitgedrukt in correlaties) tussen deugden en sociaal vertrouwen en sociale betrokkenheid bij de volwassenen ($N = 242$) en de middelbare scholieren ($N = 139$).

	gemiddeld sociaal vertrouwen van volwassenen	gemiddelde sociale betrokkenheid van volwassenen	gemiddeld sociaal vertrouwen van middelbare scholieren	gemiddelde sociale betrokkenheid van de middelbare scholieren
Respect	,01	,28**	,03	,10
Rechtvaardigheid	-,07	,24**	,00	-,01
Wijsheid	,00	-,05	-,01	,03
Vreugde	-,02	,10	,11	,23*
Doelgerichtheid	,09	,12	-,13	-,05
Genade	,19**	,40**	-,09	,00
Betrouwbaarheid	-,14*	,10	-,07	-,07
Hoop	,05	,26**	-,10	,09
Moed	-,09	,16*	-,18	-,22*
Geloof	-,09	,21**	-,11	,03
Matigheid	,05	,27**	-,05	,03
Openheid	-,01	,12	-,15	-,13
Bescheidenheid	,01	,27**	,08	-,14
Liefde	-,01	,13	,12	,06
Zorgzaamheid	-,02	,29**	,09	,10

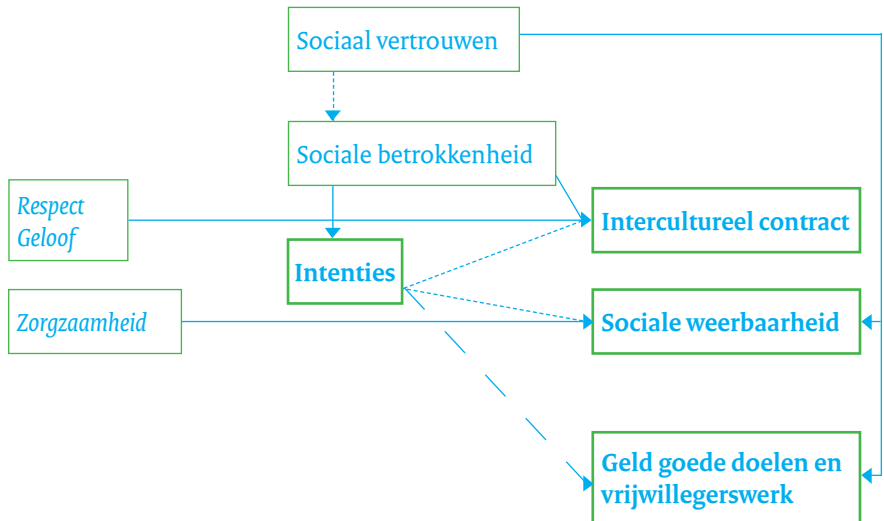
*significant op 0,05 niveau

**significant op 0,01 niveau

Figuur 3. Positieve relaties tussen deugden, sociaal vertrouwen, sociale betrokkenheid, intenties en gedrag bij de volwassen respondenten.

Figuur 4. Positieve relaties tussen deugden, sociaal vertrouwen, sociale betrokkenheid, intenties en gedrag bij de middelbare scholieren.

1.5.2 Verschillen in opvattingen tussen de (niet-)religieuze groepen en tussen mannen en vrouwen

Deugden

De gemiddelde scores op de vijftien deugden per (niet-)religieuze groep staan weergegeven in Tabel 7 en 8. Bij de vetgedrukte deugden is sprake van statistisch significante verschillen tussen de groepen. Van de middelbare scholieren was slechts 2% humanist/spiritueel en daarom is deze groep bij hen niet in de vergelijking meegenomen. De vier religieuze groepen (katholiek, protestant, moslim en humanisten/spirituelen) en de groep niet-religieuzen komen sterk overeen in het belang dat ze toekennen aan de verschillende deugden. Overeenkomstig de resultaten in 'Nederland Deugt' vinden we zowel bij volwassenen als middelbare scholieren de grootste verschillen bij de deugd *geloof*: protestanten en moslims hechten hier meer waarde aan dan de katholieken, humanisten/spirituelen en niet-religieuzen. Bij de volwassen respondenten vinden humanisten/spirituelen op hun beurt *geloof* weer belangrijker dan de katholieken en niet-religieuzen. Verder zien we dat bij hen de moslims, met uitzondering van *vreugde* en *openheid*, over het algemeen hoger scoren op de deugden dan de andere vier groepen. Het kan zijn dat zij een groter aantal deugden belangrijk vinden. Het kan echter ook betekenen dat zij een sterkere neiging hebben tot sociaal wenselijk antwoorden.

Bij de middelbare scholieren blijken de jongens, overeenkomstig het stereotype, *moed* en *doelgerichtheid* meer en *liefde* en *zorgzaamheid* minder in praktijk proberen te brengen dan de meisjes (zie Figuur 5). Bij de volwassenen bestaan geen verschillen in de deugden die mannen en vrouwen belangrijk vinden.

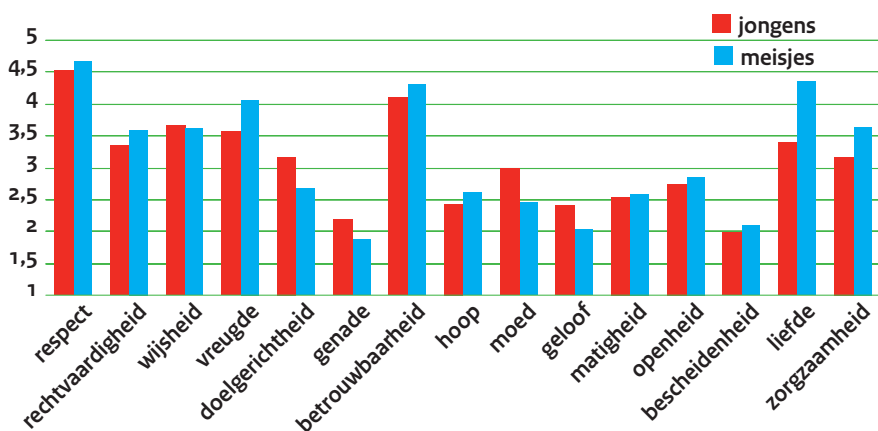
Tabel 7. Belang dat de verschillende (niet-)religieuze groepen volwassenen toekennen aan de vijftien deugden (N = 242) (1 = totaal niet belangrijk; 5 = zeer belangrijk).

	katholiek	protestant	moslim	humanist/ spiritueel	geen
Respect	4,24	4,34	4,74	4,30	4,02
Rechtvaardigheid	4,40	4,44	4,64	4,35	4,27
Wijsheid	3,83	3,76	3,91	3,95	3,69
Vreugde	4,10	3,85	3,74	3,89	3,93
Doelgerichtheid	3,63	3,86	4,09	3,70	3,53
Genade	3,54	4,05	4,05	3,85	3,49
Betrouwbaarheid	4,48	4,29	4,78	4,58	4,50
Moed	3,61	3,85	4,17	3,75	3,43
Hoop	3,58	3,41	4,14	3,60	3,40
Geloof	2,24	4,03	4,00	2,80	1,79
Matigheid	3,27	3,26	3,45	2,95	2,99
Openheid	4,23	3,95	4,00	4,00	4,30
Bescheidenheid	3,76	3,75	3,64	3,47	3,48
Liefde	4,37	4,28	4,65	4,26	4,20
Zorgzaamheid	4,10	4,05	4,39	4,00	3,91

Tabel 8. Belang dat de verschillende (niet-)religieuze groepen middelbare scholieren toekennen aan de vijftien deugden (N = 139) (1 = totaal niet belangrijk; 5 = zeer belangrijk).

	katholiek	protestant	moslim	geen
Respect	4,74	4,38	4,85	4,38
Rechtvaardigheid	3,31	3,13	3,71	3,63
Wijsheid	3,35	3,81	3,67	3,72
Vreugde	4,11	3,56	3,22	3,92
Doelgerichtheid	2,92	1,87	2,95	3,24
Genade	1,85	2,13	2,21	2,10
Betrouwbaarheid	4,30	4,07	4,45	4,02
Moed	2,43	2,40	2,26	2,69
Hoop	2,70	2,33	3,16	2,78
Geloof	2,07	3,00	3,75	1,49
Matigheid	2,34	2,53	2,61	2,71
Openheid	2,97	2,63	2,58	2,84
Bescheidenheid	2,18	1,69	1,89	2,04
Liefde	4,24	3,67	3,65	3,67
Zorgzaamheid	3,53	3,67	3,32	3,23

Figuur 5. Belang dat de jongens en meisje toekennen aan de vijftien deugden bij de middelbare scholieren (N = 139) (1 = totaal niet belangrijk; 5 = zeer belangrijk).

Intenties

Noch bij de volwassenen, noch bij de middelbare scholieren vinden we significante verschillen tussen de (niet-)religieuze groepen in hun gemiddelde intentie tot goed burgerschap. Wel vinden we – bij de middelbare scholieren – verschillen tussen de seksen. Meisjes blijken eerder geneigd tot goed burgerschap dan jongens; de gemiddelde score van de meisjes op de vraag naar intenties is 2,98 en van de jongens 2,66 (1 is de minimale en 5 is de maximale score).

Goed burgerschapsgedrag

De gemiddelde mate van intercultureel contact staat per religieuze groep weergegeven in Tabel 9. Zowel bij de volwassenen als de middelbare scholieren hebben moslims verreweg het meeste interculturele contact. Dit is niet zo verwonderlijk omdat zij tot een minderheidsgroep in Nederland behoren, wat intercultureel contact voor hen vrijwel onvermijdelijk maakt. Bij de volwassen respondenten vinden we verder dat de protestanten, moslims en spirituelen/humanisten hoger scoren op het geven van geld aan goede doelen en doen van vrijwilligerswerk dan de katholieken en niet-religieuzen (zie Tabel 10). Dit komt overeen met het idee dat zingeving, zowel vanuit traditionele als spirituele hoek, een positieve invloed heeft op goed burgerschap (Kronjee & Lampert, 2006). Dit geldt alleen niet voor de katholieken, mogelijk omdat katholieken minder praktiserend met hun geloof bezig zijn dan protestanten, moslims en spirituelen/humanisten.

Tabel 9. Gemiddelde mate van intercultureel contact per religieuze groep bij de volwassenen (N = 242) en de middelbare scholieren (N = 139) (1 is minimale en 5 is maximale score).

	katholiek	protestant	moslim	humanist / spiritueel	geen
Volwassenen: Intercultureel Contact	2,40	2,34	3,41	2,60	2,47
Middelbare scholieren: Intercultureel Contact	2,66	2,39	3,31		2,59

Tabel 10. Gemiddelde mate van goed burgerschapsgedrag per religieuze groep bij de volwassenen (N =242) (2 is minimale en 4 is maximale score).

	katholiek	protestant	moslim	humanist/ spiritueel	geen
Volwassenen: Goed burgerschapsgedrag	3,28	3,60	3,53	3,67	3,17

Bij de middelbare scholieren scoren meisjes zowel hoger op sociale weerbaarheid als goed burgerschapsgedrag; hun gemiddelde score op sociale weerbaarheid is 3,42 ten opzichte van 3,01 bij de jongens (1 is de minimale en 5 is de maximale score) en op het geven van geld aan goede doelen en doen van vrijwilligerswerk 2,77 tegenover 2,48 bij de jongens (2 is de minimale en 4 is de maximale score). Meisjes laten dus zowel meer intenties tot goed burgerschap als daadwerkelijk goed burgerschapsgedrag zien. Deze sekseverschillen vinden we niet bij de volwassenen.

1.5.3 Deugden en houding ten opzichte van een andere culturele groep

Bestaat er een verband tussen deugden en de houding van mensen ten opzichte van leden van een andere culturele groep? Om deze vraag te kunnen beantwoorden hebben we de volwassen respondenten elk één scenario laten lezen in de vorm van een krantenartikel waarin een Marokkaanse immigrant vertelt over zijn leven in Nederland. Er waren vier verschillende scenario's, corresponderend met vier verschillende opstellingen (in de vakliteratuur acculturatiestrategieën genaamd) van immigranten ten opzichte van de Nederlandse samenleving: *Assimilatie* (de immigrant past zich aan de Nederlandse cultuur aan); *Integratie* (de immigrant doet actief mee in de Nederlandse samenleving, maar behoudt zijn eigen identiteit); *Marginalisatie* (de immigrant identificeert zich niet met de Nederlandse cultuur, maar voelt zich ook niet betrokken bij de Marokkaanse cultuur); en tenslotte *Separatie* (de immigrant houdt vast aan zijn Marokkaanse cultuur en heeft weinig tot geen contact met Nederlanders). De respondenten beantwoordden een drietal vragen naar hun sympathie voor de immigrant. Bijvoorbeeld "Roept dit fragment over Hassan een positief gevoel bij u op?" (1 = niet positief, 5 = heel erg positief). De ervaring is dat scenario's authentiekere en daardoor minder sociale wenselijke antwoorden oproepen dan directe vragen. De middelbare scholieren kregen slechts drie van de vier scenario's te lezen. Bij hen is het marginalisatiescenario achterwege gelaten omdat zij in een schoolsysteem zitten waarbinnen het bijna onmogelijk is bij geen enkele groep te horen.

Volwassenen vinden het belangrijk dat immigranten in Nederland contact hebben met de Nederlandse samenleving; ze waarderen de persoon uit de assimilatie- en integratiescenario's, waarbinnen dit contact het meeste aanwezig is, duidelijk meer dan de persoon uit de separatie- en marginalisatiescenario's, waarbinnen vrijwel

geen contact is (zie Tabel 11). Ook de middelbare scholieren blijken contact met de Nederlandse samenleving belangrijk te vinden; ze waarderen assimilatie en integratie meer dan separatie (zie Tabel 11). De moslims laten zowel bij de volwassenen als middelbare scholieren een duidelijke voorkeur zien voor integratie, terwijl autochtone Nederlanders vooral assimilatie, ofwel volledige aanpassing aan de Nederlandse samenleving, het meest waarderen. Uitzondering hierop zijn de humanisten/ spirituelen bij de volwassen respondenten. Humanisten en spirituelen hebben vaak bewust gekozen voor hun levensbeschouwing en begrijpen waarschijnlijk beter dat immigranten in Nederland niet volledig afstand willen doen van hun eigen religieuze achtergrond en de gebruiken die daarbij horen. Verder zien we dat zowel moslims, humanisten/spirituelen als protestanten het integratiescenario meer waarderen dan katholieken en niet-religieuzen. Al eerder is genoemd dat katholieken over het algemeen minder praktiserend met hun geloof bezig zijn dan protestanten, moslims en humanisten/spirituelen, wat mogelijk verklaart dat zij vergelijkbaar reageren met de niet-religieuzen.

We vinden bij de volwassenen een positieve relatie tussen het belang dat zij hechten aan *genade*, *hoop* en *geloof* en waardering voor integratie. Bij de middelbare scholieren bestaat ook een positief verband tussen de mate waarin zij *geloof* in praktijk proberen te brengen en waardering voor integratie. Daarbij hangt *geloof* positief samen met waardering voor separatie en negatief met de waardering voor assimilatie.

Hangt de houding van mensen ten opzichte van immigranten in Nederland samen met hun mate van intercultureel contact? Een overzicht van de resultaten staat in Tabel 12. Zoals in de tabel is te zien laten de resultaten van de volwassenen en de middelbare scholieren deels hetzelfde patroon zien; bij beide groepen respondenten hangt intercultureel contact negatief samen met waardering van assimilatie en positief met waardering van separatie. Bij de middelbare scholieren hangt intercultureel contact ook positief samen met waardering van integratie. Wanneer we de moslims buiten beschouwing laten vanwege hun relatief grote mate van intercultureel contact, blijven de gevonden verbanden bestaan en worden zelfs duidelijker.

Tabel 11. Houding ten opzichte van de acculturatiestrategieën van immigranten in Nederland van de verschillende (niet)-religieuze groepen bij de volwassenen (N = 242) en middelbare scholieren (N 139) (1 is minimale waardering en 5 is maximale waardering).

	Katholiek	Protestant	Moslim	Humanist/ Spiritueel	Geen	Gemiddelde
Volwassenen						
Assimilatie	3,83	3,80	3,07	3,57	3,33	3,49
Integratie	3,12	3,73	3,40	3,80	3,11	3,35
Separatie	1,93	2,15	2,40	2,50	2,20	2,73
Marginalisatie	3,07	2,23	2,73	2,83	2,76	2,21
Middelbare scholieren						
Assimilatie	3,89	4,06	2,76		3,87	3,77
Integratie	2,85	3,23	3,18		2,79	2,92
Separatie	1,76	2,13	2,69		1,79	1,95

Tabel 12. Samenhang tussen de mate van intercultureel contact en de waardering van de acculturatiestrategieën van immigranten in Nederland bij de volwassenen (N = 242) en de middelbare scholieren (N = 139).

	Gemiddelde mate van intercultureel contact van de volwassenen	Gemiddelde mate van intercultureel contact van de middelbare scholieren
Assimilatie	-,25	-,22*
Integratie	-,04	,25**
Separatie	,14	,22*
Marginalisatie	-,17	

*significant op 0,05 niveau

**significant op 0,01 niveau

1.6 Conclusies en aanbevelingen

Kunnen deugden een rol spelen bij het stimuleren van goed burgerschap in de huidige Nederlandse samenleving? Ja, dat kunnen ze. Vooral *genade*, *respect*, *zorgzaamheid* en *hoop* lijken een positieve invloed te hebben op goed burgerschap (zie Figuur 3). Deze bevindingen gaan voornamelijk op voor volwassenen. Bij jongeren hebben deugden weinig effect op goed burgerschap. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat jongeren over het algemeen minder aan goed burgerschap toekomen dan de volwassenen, omdat zij nog niet zo intensief in verschillende sectoren van de samenleving participeren. Zij brengen immers een belangrijk deel van hun tijd – verplicht – op school door en moeten huiswerk doen. Daarbij noemden we eerder al dat middelbare scholieren soms nog iets te onervaren zijn om de verantwoordelijkheid voor bepaalde taken op zich te nemen en hebben ze minder geld te besteden aan goede doelen dan volwassenen. De bevinding dat jongeren minder deelnemen aan goed burgerschap dan volwassenen komt overeen met de resultaten uit eerdere onderzoeken (Dekker & De Hart, 2006, Van den Broek, 2007).

Dat we vinden dat jongeren minder deelnemen aan vrijwilligerswerk dan volwassenen kan ook voortkomen uit het feit dat jongeren opgroeien in een individualiserende en multiculturele samenleving; in de inleiding zijn de mogelijk negatieve gevolgen van deze ontwikkelingen voor goed burgerschap besproken. Echter, bij die aspecten van goed burgerschap waartoe jongeren in staat zijn, zoals intercultureel contact, blijven ze niet achter bij de volwassenen. Ook hebben deugden als *respect* en *geloof* dan een duidelijke positieve invloed. *Geloof* hangt bij middelbare scholieren ook positief samen met een gunstige houding ten opzichte van integratie van moslims in Nederland. Bij de volwassenen hangt *hoop* zowel positief samen met een gunstige houding ten opzichte van integratie als de mate van intercultureel contact. Daarnaast hangen *geloof* en *genade* positief samen met een gunstige houding ten opzichte van integratie. Het zou dus goed zijn om bij interventies gericht op het verbeteren van de integratie van verschillende culturele groepen in Nederland aandacht te besteden aan *respect*, *geloof*, *hoop* en *genade*.

Intercultureel contact en de houding van mensen ten opzichte van de integratie van moslims in Nederland blijken ook onderling samen te hangen. Vooral onder middelbare scholieren bestaat een positief verband tussen intercultureel contact en houding ten opzichte van integratie. Gemengde scholen lijken dus een goed initiatief te zijn om de integratie van immigranten in Nederland te bevorderen. De vraag is echter wat komt eerst; leidt intercultureel contact tot een positieve houding of leidt een positieve houding tot meer intercultureel contact?

Naast deugden hebben sociaal vertrouwen en sociale betrokkenheid een positieve relatie met goed burgerschap. Dit is een ondersteuning voor de theorie van Putnam. Wat we echter niet hebben kunnen vaststellen is of het sociaal vertrouwen als gevolg

van de immigratie is afgenomen. Net als Kronjee en Lampert (2006) vonden we verder een positieve invloed van zingeving op goed burgerschap; bij de volwassenen tonen protestanten, spirituelen/humanisten en moslims meer goed burgerschapsgedrag dan de katholieken en niet-religieuzen. Daarbij hebben protestanten, spirituelen/humanisten en moslims een positievere houding ten opzichte van de integratie van moslim-immigranten in Nederland. De katholieken reageren meer zoals de niet-religieuzen. Een mogelijke verklaring is dat katholieken zichzelf wel katholiek noemen, maar minder actief met hun geloof bezig zijn dan protestanten, moslims en humanisten/spirituelen. Dit wordt ondersteund door de bevinding dat katholieken *geloof* een minder belangrijke deugd vinden dan de protestanten, moslims en humanisten/spirituelen.

We vinden bij volwassenen geen verschillen tussen mannen en vrouwen in de deugden die zij belangrijk vinden, noch in de mate van goed burgerschap. Bij scholieren vinden we dat meisjes de meer sociale deugden belangrijk vinden en jongens de meer rationele deugden. Verder scoren meisjes hoger op intenties tot goed burgerschap en daadwerkelijk gedrag. Mogelijk speelt de sterke identificatie met gender in de adolescentie een rol. Adolescente meisjes nemen dan eerder de prosociale rol aan die van hen verwacht wordt.

Voor de stimulering van goed burgerschap binnen de Nederlandse samenleving lijkt het dus goed aandacht te besteden aan de deugden *genade, respect, zorgzaamheid, hoop* en *geloof*. Naast de aandacht voor deze morele principes zou aandacht voor zingeving in algemene zin een positief effect kunnen hebben. De positieve rol van religie bij goed burgerschap lijkt nog niet te zijn uitgespeeld.

Literatuur

Allik, J., & Realo, A.

(2004). Individualism-Collectivism and Social Capital. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35 (1), 29-49.

Bekkers, R.

(2005). Participation in voluntary associations: Relations with resources, personality, and political values. *Political Psychology*, 26(3), 439-454.

Broek, A. van den, Haan, J. de, & Hart, J. de

(2007). Sociale participatie. In R. Bijl, J. Boelhouwer, & E. Pommer (Eds.), *De sociale staat van Nederland* [Elektronische versie]. (Publicatie nr.2007/20, pp. 189-211). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Canatan, K., Popovic M., & Edinga, R.

(2005). *Maatschappelijk actief in moskeeverband*. Een verkennend onderzoek naar de maatschappelijke activiteit van en het vrijwilligerswerk binnen moskeeorganisaties en het gemeentelijk beleid ten aanzien van moskeeorganisaties. Den Bosch: IHSAN, Islamitisch Instituut voor Maatschappelijke Activering.

Dekker, P., & Hart, J. de

(2006). Kerkgangers, investeerders in de Civil Society. In *Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel rapport december 2006* [Elektronische versie]. (Publicatie nr. 2006/21, pp. 319-337). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dijkstra, A.B., Ruiter, W., & Tichelaar, V.

(2004). Participatie, binding en betrokkenheid. In A.B. Dijkstra, J. Hofstra, J.P. van Oudenhoven, J. Peschar, & M. van der Wal (Eds.), *Oud gedaan, Jong geleerd?* Een studie naar de relaties tussen hechtingsstijlen, competenties, evln-intenties en sociale cohesie (pp. 130-149). Amsterdam: Aksant.

Dongen, M. van den

(1995). Individualisering: trendy maar ook trend? [Elektronische versie]. *Blad Bestuurskunde*, 5 (1), 12-21.

Gesthuizen, M., Meer, T. van der, & Scheepers, P.

(2008). Ethnic Diversity and Social Capital in Europe: Tests of Putnam's Thesis in European Countries. Geaccepteerd voor publicatie in: *Scandinavian Political Studies*, 32(2), 121-142.

Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences; Comparing values, behaviors, institutions and organizations* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA; Sage.

Inglehart, R., & Baker, W.E.

(2000). Modernization, cultural change and the persistence of traditional values. *American Psychological Review*, 65, 19-51.

Kronjee, G., & Lampert, M.

(2006). Leefstijlen en zingeving. In W.B.H.J. Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee, & R.J.J.M. Plum (Eds.), *Geloven in het publieke domein: Verkenningen van een dubbele transformatie* [Elektronische versie]. (publicatie nr. vr13 dec 06, pp. 170-195). Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: Amsterdam University Press.

Lancee, B., & Dronkers, J.

(2008). Etnische diversiteit, sociaal vertrouwen in de buurt en contact van allochtonen en autochtonen met de bureu. *Migrantenstudies*, 24, 224-229.

Leong, C.H., & Ward, C.

(2006). Cultural values and attitudes toward immigrants and multiculturalism: The case of the Eurobarometer survey on racism and xenophobia. *International Journal of Intercultural Relations*, 30, 799-810.

Oudenhoven, J.P.L.M. van, Blank, A., Leemhuis, F., Pomp, M., & Sluis, A.F.

(2008). *Nederland deugt*. Assen: Van Gorcum.

Oudenhoven, J.P.L.M. van, Prins, K.S., & Buunk, B.

(1998). Attitudes of minority and majority members towards adaptation of immigrants. *European Journal of Social Psychology*, 28, 995-1013.

Putnam, R.D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30 (2), 137-173.

Realo, A., Allik, J., & Greenfield, B.

(2008). Radius of Trust: Social Capital in Relation to Familism and Institutional Collectivism. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 39(4), 447-462.

Wuthnow, R. (1998). *Loose connections: Joining together in American fragmented communities*. Cambridge: Harvard University Press.

Deel 2

Deugden en politieke participatie

Drs. A.F. Sluis
Prof.dr. J.P. van Oudenhoven

Inhoud

2	Deugden en politieke participatie	41
2.1	Inleiding	41
2.2	Eerder onderzoek naar politieke participatie	42
2.3	Politieke participatie en deugden	43
2.4	Doel van het onderzoek	44
2.5	Resultaten	45
2.5.1	Deugden en politieke participatie	47
2.5.2	Deugden en motieven voor politieke participatie	53
2.5.3	Deugden en politieke voorkeur	55
2.5.4	Verschillen in opvattingen tussen de (niet-)religieuze groepen en tussen mannen en vrouwen	56
2.5.5	Deugden en reacties op overheidsmaatregelen	59
2.6	Conclusies	60
	Literatuur	63

2 Deugden en politieke participatie

2.1 Inleiding

In deel I van dit rapport over de relatie tussen deugden en goed burgerschap kwam de toenemende individualisering van de Nederlandse samenleving aan de orde en de mogelijke gevolgen hiervan voor goed burgerschap. Individualisering zou ook zijn weerslag hebben op de politiek in Westerse landen, die steeds individueler en persoonlijker wordt (Carprara, Schwartz, Capanna, Vecchione & Barbaranelli, 2006). Zo beïnvloeden de persoonlijke kenmerken van de kiezers meer hun politieke voorkeur dan de sociale netwerken waar zij toebehoren en bepalen de persoonlijkheden van de verkiezingskandidaten voor een groot deel de voorkeur van de kiezers. Deze ontwikkeling komt vermoedelijk voort uit het feit dat politieke partijen niet (meer) zo sterk de belangen behartigen van specifieke groepen binnen de samenleving. Daarnaast heeft individualisering mogelijk gevolgen voor de politieke participatie van mensen. Enerzijds kunnen deze gevolgen positief zijn, omdat mensen meer geneigd zullen zijn voor zichzelf op te komen vanwege de toegenomen nadruk op individuele autonomie, zelfontwikkeling en emancipatie. Aan de andere kant kan politieke activiteit indruisen tegen het idee van individuele autonomie, omdat het gezien wordt als het willen opleggen van eigen ideeën aan anderen (Condor & Gibson, 2007).

Politieke participatie is belangrijk voor het goed functioneren van een democratie. Hetzelfde geldt voor politieke tolerantie. Dit houdt in dat mensen accepteren dat medeburgers met tegengestelde politieke ideeën actief zijn binnen de politiek (Sullivan & Transue, 1999). Een belangrijke voorspeller voor politieke tolerantie is de mate waarin een persoon mensen met andere ideeën als bedreigend ervaren worden. Door de toenemende heterogene bevolkingssamenstelling in Nederland worden Nederlanders meer geconfronteerd met mensen met andere ideologieën. Volgens Erikson (1968) leidt dit tot een gevoel van bedreiging van de eigen identiteit, wat dus negatieve gevolgen kan hebben voor de politieke tolerantie. Een geringere politieke tolerantie kan de politieke participatie in twee richtingen beïnvloeden: Het kan deze vergroten omdat een persoon wil voorkomen dat mensen met andere opvattingen invloed krijgen, maar ook verkleinen vanwege verminderd vertrouwen in de politiek.

Uit bovenstaande blijkt dat het interessant is na te gaan hoe de politieke participatie van Nederlanders in de huidige individualiserende en multiculturele samenleving gestimuleerd kan worden. In dit onderzoek geven we hiertoe een aanzet door de relatie tussen deugden en politieke participatie te onderzoeken.

2.2 Eerder onderzoek naar politieke participatie

Uit eerdere onderzoeken is naar voren gekomen dat een belangrijke voorwaarde voor politieke participatie is dat burgers geloven in hun eigen politieke invloed, ook wel politieke effectiviteit genoemd (Cohen, Vigoda & Samorly, 2001; Condor & Gibson, 2007). Geloof in de eigen politieke effectiviteit hangt positief samen met een interne locus of control. Mensen met een interne locus of control geloven dat hun lot grotendeels bepaald wordt door hun eigen gedrag (Rotter, 1966). Mensen met een externe locus of control geloven daarentegen dat hun lot bepaald wordt door geluk, toeval of invloedrijke instanties. Mensen met een interne locus of control zullen er eerder van uit gaan dat hun gedrag invloed kan hebben op politieke systemen. Smith, Trompenaars en Dugan (1995) vonden dat mensen in een individualistische cultuur vaker een interne locus of control hebben dan mensen in een collectivistische cultuur. Inderdaad blijken mensen uit meer individualistische landen vaker politiek actief te zijn (Allik & Realo, 2004; Realo, Allik & Greenfield, 2008). Individualisering heeft op deze manier dus positieve gevolgen voor de politieke participatie. Anderzijds zijn mensen minder lid van sociale verbanden, zoals verenigingen, levensbeschouwelijke organisaties en politieke partijen (zie Van den Broek, de Haan & de Hart, 2007), terwijl deze lidmaatschappen juist een positieve invloed hebben op hun politieke effectiviteit en participatie (zie Sullivan & Transue, 1999). Door deze lidmaatschappen groeit namelijk de mogelijkheid en neiging van mensen om mee te doen aan collectieve acties.

Ook de toenemende heterogeniteit van de bevolking kan negatieve gevolgen hebben voor het geloof van Nederlanders in de eigen politieke effectiviteit. In deel I noemden wij dat volgens Putnam (2007) culturele diversiteit leidt tot minder vertrouwen van mensen in medeburgers, waardoor hun sociale isolement toeneemt. Hiermee samenhangend zou ook het vertrouwen in de overheid en hun eigen politieke invloed dalen.

Individualisering en de toenemende heterogeniteit van de bevolking kunnen dus, net als op goed burgerschap, ook een positieve of negatieve invloed hebben op politieke participatie. Onderzoek van Tammes en Dekker (2007) laat zien dat er de laatste decennia geen verandering is opgetreden in de politieke betrokkenheid en participatie van Nederlanders. De Hart (2002) noemt dat minder mensen lid worden van politieke partijen en het animo voor verkiezingscampagnes daalt, maar de algemene belangstelling in politiek verreweg hetzelfde is gebleven. Volgens hem is de mate van participatie van burgers niet zozeer veranderd, maar wel de manier waarop zij participeren. Het participatierepertoire is onder andere door het gebruik van moderne media uitgebreid met activiteiten die niet tot de traditionele, officiële politieke kanalen behoren.

2.3 Politieke participatie en deugden

In deel I gaven we aan deugden in dit onderzoek centraal te stellen omdat religieuze tegenstellingen tussen de islam en de – door het christendom beïnvloede – Nederlandse cultuur momenteel het multiculturele debat overheersen. De nadruk op tegenstellingen kan de sociale cohesie ondermijnen en daarmee de bereidheid van mensen zich actief in te zetten voor de samenleving. Daarbij kunnen versterkte tegenstellingen het gevoel van dreiging doen toenemen wat negatieve gevolgen heeft voor de politieke tolerantie. Ons eerdere onderzoek ‘Nederland deugt’ laat echter zien dat deugden eerder overeenkomsten dan tegenstellingen benadrukken tussen de diverse religieuze groepen in Nederland (Van Oudenhoven, Blank, Leemhuis, Pomp & Sluis, 2008). In dit onderzoek wilden we een koppeling maken tussen deugden en politieke participatie. We denken dat deugden positief samenhangen met de politieke betrokkenheid en participatie omdat deugden motieven bieden om al dan niet politiek actief te zijn. Hierbij zullen er andere deugden ten grondslag liggen aan de motivatie om carrière te maken, dan aan de motivatie de wereld te verbeteren of zich te verzetten tegen de heersende normen en waarden.

Er zijn ons geen eerdere studies bekend die het verband tussen deugden en politieke participatie hebben onderzocht. Wel is in verschillende studies een positief verband gevonden tussen morele overwegingen en politieke participatie (zie Muhlberger, 2000). Mensen die zich bewust zijn van hun morele overwegingen en deze belangrijker vinden dan het eigen belang, zijn eerder politiek betrokken vanwege geïnternaliseerde motieven. Ze hebben geen externe motivatie nodig om actief te zijn, zij voelen vanuit zichzelf een verantwoordelijkheid bij te dragen aan gemeenschapsdoelen. Mensen die zich minder laten leiden door morele overwegingen hebben meer externe prikkels en beloning nodig om tot participatie te komen. Deugden kunnen vanwege hun morele lading dus een positieve invloed hebben op politieke participatie.

De inhoud van de deugden die een persoon belangrijk vindt is waarschijnlijk van invloed op zijn of haar politieke voorkeur. Carprara et al. (2006) vonden dat de waarden die een kiezer belangrijk vindt doorslaggevend zijn voor zijn politieke keuze dan persoonlijkheidstrekken. Als mogelijke verklaring hiervoor geven ze dat waarden beschrijven wat een persoon belangrijk vindt terwijl persoonlijkheidstrekken vertellen hoe een persoon is. Mensen kunnen gedrag verklaren vanuit persoonlijkheidstrekken, maar verwijzen naar waarden wanneer ze hun keuzes of acties willen rechtvaardigen als legitiem en waardevol. Uit de resultaten van een onderzoek in veertien democratische landen is inderdaad gebleken dat de waarden die mensen belangrijk vinden aanzienlijk verschillen onder aanhangers van de verschillende politieke partijen (Barnea, 2003; Barnea & Schwartz, 1998). Deugden nemen een soort tussenpositie in tussen persoonlijkheidstrekken en waarden. Het zijn immers op morele principes gebaseerde persoonlijke eigenschappen. In ‘Nederland Deugt’ is onderzocht welke deugden gemeenteraadsleden van verschillende politieke partijen belangrijk vinden. Er bleken

kleine verschillen in het belang dat de gemeenteraadsleden van vijf grote politieke partijen (CDA, PVDA, SP, VVD en GroenLinks) toekennen aan bepaalde deugden. Zo hechten de leden van het CDA meer belang aan *geloof* dan de leden van de andere vier partijen en de leden van de VVD minder aan *zorgzaamheid*.

Samenhangend met het verband tussen deugden en de politieke voorkeur van mensen denken we dat deugden gerelateerd zijn aan de reacties van mensen op concrete overheidsmaatregelen. Het is bijvoorbeeld voor te stellen dat mensen die veel waarde hechten aan *geloof* en *respect* toleranter staan ten opzichte van de mogelijkheid om de eigen culturele en religieuze identiteit tot uitdrukking te brengen binnen de samenleving (bijvoorbeeld het dragen van hoofddoekjes) dan mensen die deze deugden minder belangrijk vinden.

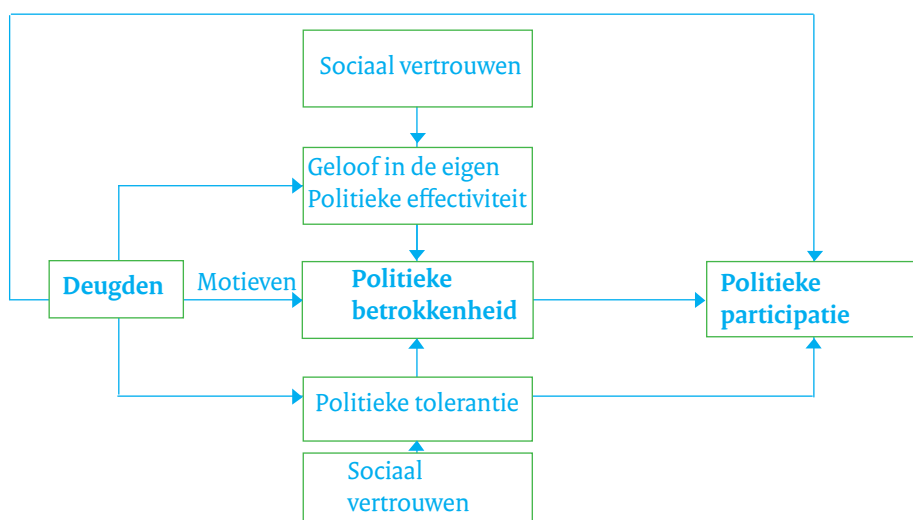
2.4 Doel van het onderzoek

Het model dat we in dit onderzoek hebben getoetst staat weergegeven in Figuur 1. In navolging van Cohen et al. (2001) is er een onderscheid gemaakt tussen – passieve – politieke betrokkenheid en – actieve – politieke participatie. Politieke betrokkenheid verwijst naar de kennis over, en interesse in politieke en publieke zaken. Hieronder vallen activiteiten als naar het nieuws kijken en discussiëren over politiek met vrienden en familie. Politieke participatie zijn alle activiteiten van mensen met als doel invloed uit te oefenen op politieke machthebbers en hun beslissingen, bijvoorbeeld stemmen, lid zijn van een politieke partij en meedoen aan demonstraties. Cohen et al. (2001) vonden dat politieke betrokkenheid en participatie positief samenhangen, maar wel twee aparte begrippen zijn. Zoals hierboven genoemd verwachtten we dat deugden positief samenhangen met de politieke betrokkenheid en participatie van mensen omdat ze hun de motieven bieden om politiek betrokken en actief te zijn. Daarbij kunnen deugden invloed hebben op de politieke tolerantie en de politieke effectiviteit van mensen. Volgens Cohen et al. (2001) heeft politieke effectiviteit vooral invloed op politieke betrokkenheid. Vandaar dat in ons model verondersteld wordt dat politieke effectiviteit via betrokkenheid de participatie vergroot. Verder verwachtten we dat sociaal vertrouwen invloed heeft op de politieke tolerantie en participatie van mensen. Voor dit onderzoek is verspreid over Nederland een vragenlijst afgenomen onder katholieken, protestanten, moslims, humanisten/spirituelen en niet-religieuzen. Daarnaast zijn we in interviews met mensen die actief betrokken zijn bij gemeentelijke politiek dieper ingegaan op de relatie tussen deugden en hun motieven om politiek actief te zijn. Samenvattend wilden we met dit onderzoek een antwoord vinden op de volgende vijf vragen.

1. Bestaat er een verband tussen deugden en politieke betrokkenheid en participatie?
2. Hangen deugden samen met motieven om politiek betrokken en actief te zijn?
3. Hangen deugden samen met politieke voorkeur?

4. Verschillen de (niet-) religieuze groepen en mannen en vrouwen in de deugden die ze in praktijk proberen te brengen en hun mate van politieke betrokkenheid en participatie?
5. Hangen deugden samen met reacties op concrete overheidsmaatregelen en bestaan hierbij verschillen tussen de (niet-) religieuze groepen?

Figuur 1. Verwachte samenhang tussen deugden, politieke effectiviteit, politieke tolerantie, sociaal vertrouwen en politieke betrokkenheid en participatie.

Deelnemers

Aan dit onderzoek deden 227 respondenten mee, waaronder 27 lokale politici. De andere 200 respondenten waren volwassenen, afkomstig uit verschillende plaatsen in Nederland. Gegevens over de twee groepen respondenten staan in Tabel 1.

2.5 Resultaten

We bespreken telkens in het kort hoe de verschillende variabelen (deugden, politieke betrokkenheid en participatie, politieke effectiviteit, politieke tolerantie, motieven, politieke voorkeur en reacties op overheidsmaatregelen) gemeten zijn en de resultaten met betrekking tot die variabelen.

Tabel 1. Gegevens van de vragenlijstrespondenten (N = 200) en geïnterviewde lokale politici (N = 27).

	200 respondenten vragenlijstonderzoek		Interviews 27 lokale politici	
Leeftijd				
Gemiddelde leeftijd	38 jaar (19-78 jaar)		49 jaar (25-67 jaar)	
Geslacht				
	aantal	percentage	aantal	percentage
Mannen	98	49%	18	67%
Vrouwen	102	51%	9	33%
Thuisituatie				
Alleenstaand	57	29%	6	22%
Samenwonend	41	21%	4	15%
Getrouwd	84	41%	16	60%
Gescheiden	4	2%	1	3%
Anders	11	5%	-	-
Onbekend	3	1%	-	-
Religieuze achtergrond				
Katholiek	38	19%	4	15%
Protestant	41	21%	7	26%
Moslim	26	13%	3	11%
Humanist/spiritueel	16	8%	4	15%
Geen	79	39%	9	33%
Opleiding				
VMBO	17	8%	2	7%
HAVO	7	4%	1	3%
VWO	5	3%	3	11%
MBO	28	14%	15	57%
HBO	72	36%	5	19%
WO	67	33%	1	3%
Onbekend	4	2%	-	-
Geboorteland				
Nederland	190	95%	24	89%
Anders	10	5%	3	11%

Politieke partij	aantal	percentage	aantal	percentage
CDA	40	21%	5	19%
PvdA	35	17%	6	22%
SP	10	5%	3	11%
VVD	20	10%	4	15%
GroenLinks	32	16%	2	7%
ChristenUnie	11	5%	2	7%
D66	19	10%	3	11%
Partij voor de Dieren	4	2%	-	-
Trots op Nederland	4	2%	-	-
PVV	2	1%	-	-
Leefbaar Rotterdam	-	-	1	3%
Lokale partij	-	-	1	3%
Anders	12	6%	-	-
Onbekend	11	5%	-	-

2.5.1 Deugden en politieke participatie

Deugden

We hebben de respondenten, net zoals de middelbare scholieren in deel I, gevraagd een rangorde te maken in vijftien deugden uit “Nederland deugt” (2008) naar de mate waarin ze deze in praktijk proberen te brengen in hun dagelijks leven (zie Tabel 2). Ook de raadsleden is deze vraag gesteld. We hebben de gegevens van de 200 respondenten en 27 raadsleden samengevoegd; de gemiddelde scores staan weergegeven in Figuur 2. De hoogte van de scores op de deugden komt sterk overeen met die van de raadsleden en leerkrachten in “Nederland deugt” en die van de volwassen respondenten in deel I. Ook nu zijn de scores op *respect*, *betrouwbaarheid*, *rechtvaardigheid* en *liefde* het hoogst.

Tabel 2. De vijftien deugden die de respondenten en raadsleden moesten ordenen naar de mate waarin zij die in praktijk proberen te brengen.

1. Respect
2. Rechtvaardigheid
3. Wijsheid
4. Vreugde
5. Doelgerichtheid
6. Genade
7. Betrouwbaarheid
8. Hoop
9. Moed
10. Geloof
11. Matigheid
12. Openheid
13. Bescheidenheid
14. Liefde
15. Zorgzaamheid

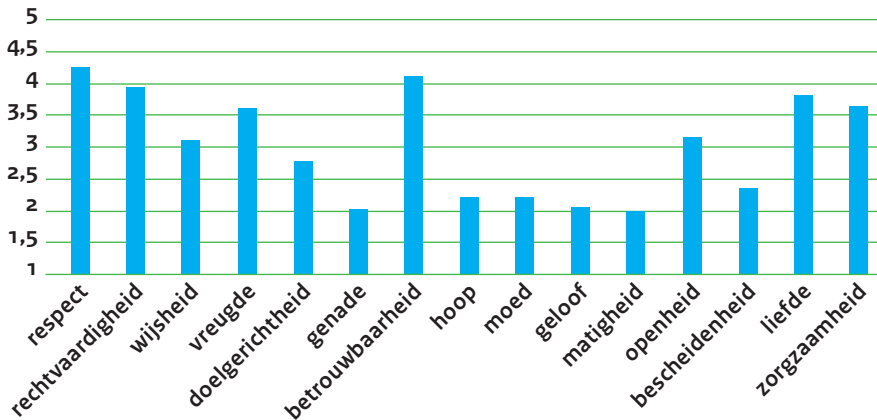
Politieke betrokkenheid

De politieke betrokkenheid is gemeten aan de hand van een schaal bestaande uit vier activiteiten. De respondenten moesten van iedere activiteit op een schaal van 1 (nooit) tot 5 (vaak) aangeven met welke regelmaat zij deze ondernemen. Een voorbeeld van een activiteit is “Ik luister met belangstelling naar gesprekken over politiek”.

De gemiddelde score van de respondenten op deze schaal staat in Tabel 3.

De samenhang tussen de scores op de vijftien deugden en politieke betrokkenheid staan weergegeven in Tabel 4. De verbanden zijn uitgedrukt in correlaties (r), waarbij 0 geen verband betekent en 1 een perfect verband. We spreken van een duidelijke samenhang als de correlatie tenminste ,20 is. We zien een correlatie van ,25 tussen *wijsheid* en politieke betrokkenheid. De mate waarin de respondenten *wijsheid* in praktijk proberen te brengen hangt dus duidelijk positief samen met hun betrokkenheid bij politiek. Blijkbaar is *wijsheid* de enige deugd die mensen er toe brengt politiek betrokken zijn.

Figuur 2. Mate waarin de respondenten (N = 200) en raadsleden (N = 27) de vijftien deugden in praktijk proberen te brengen in hun dagelijks leven (1 = helemaal niet, 5 = heel sterk).

Politieke participatie

Politieke participatie is gemeten met drie verschillende schalen. Een schaal voor stemgedrag en een tweede voor politieke activiteiten, elk bestaande uit vier activiteiten, waarbij de respondenten op eenzelfde schaal als hierboven beschreven (1 is nooit, 5 is vaak) moesten aangeven met welke regelmaat zij de genoemde activiteiten ondernemen. Een voorbeeld op de schaal voor stemgedrag is “Ik stem bij gemeentelijke verkiezingen” en op de schaal voor politieke activiteiten “Ik heb tijdens verkiezingen een raambiljet of verkiezingsbord thuis hangen”. Daarnaast hebben we een derde schaal voor protestacties gebruikt. Bij deze laatste schaal moesten de respondenten op een schaal van 1 (nooit), 2 (één keer) tot 3 (vaker dan één keer) aangeven of zij de tien genoemde activiteiten in het verleden hebben ondernomen, bijvoorbeeld: “Heeft u ooit een product geboycot”. Daarbij is de respondenten nog gevraagd of ze lid zijn van een politieke partij, waarop ze “ja” of “nee” konden antwoorden.

De gemiddelde scores van de respondenten op de verschillende schalen staan in Tabel 3. De respondenten scoren veel hoger op politieke betrokkenheid en stemgedrag dan op politieke activiteiten en maar een heel klein deel is lid van een politieke partij. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat politieke betrokkenheid en stemmen weinig inspanning kosten en geen binding aan een bepaalde partij of organisatie vereisen. Hierdoor is het vrijblijvender dan het ondernemen van politieke activiteiten of lid zijn van een partij.

Tabel 3. De mate van politieke betrokkenheid en participatie van de respondenten (N = 200).

Politieke betrokkenheid	3,50*
Stemgedrag	4,17*
Politieke activiteiten	1,39*
Protestacties	2,20*
Lid van een politieke partij	12%

*Minimale score is 1 en maximale score is 5

Tabel 4. Samenhang (uitgedrukt in correlaties) tussen de vijftien deugden en politieke betrokkenheid en participatie.

	Politieke betrokkenheid	Politieke participatie			
		Stemgedrag	Politieke activiteiten	Protestacties	Partij-lidmaatschap
Respect	-,17*	-,09	-,09	-,11	,03
Rechtvaardigheid	-,07	,04	,03	,13	,05
Wijsheid	,25**	,06	,13	,05	,02
Vreugde	,00	-,06	-,13	,06	,03
Doelgerichtheid	-,03	-,01	-,01	-,12	-,02
Genade	-,04	-,08	,07	,03	,22**
Betrouwbaarheid	,04	,08	-,11	-,05	-,05
Hoop	-,11	-,04	-,02	,00	-,09
Moed	,08	-,06	,02	,00	,06
Geloof	-,07	-,06	,24**	,12	,05
Matigheid	-,15*	,07	,00	,04	,02
Openheid	-,15*	,02	-,18**	,00	-,17**
Bescheidenheid	-,09	-,06	-,04	-,14	-,03
Liefde	-,05	-,03	,00	-,14	-,02
Zorgzaamheid	-,19**	-,06	-,13	,06	-,09

*significant op 0,05 niveau

**significant op 0,01 niveau

De voorkeur voor meer vrijblijvende activiteiten past binnen de trend die is waargenomen in eerdere onderzoeken (De Hart, 2002).

Zoals in Tabel 4 is te zien hangen deugden slechts beperkt samen met politieke participatie. Deugden blijken alleen samen te hangen met politieke activiteiten en partijlidmaatschap, waarbij *Geloof* duidelijk positief samenhangt met politieke activiteit ($r = ,24$) en *genade* met partijlidmaatschap ($r = ,22$). Deze twee deugden bleken ook positief samen te hangen met goed burgerschap (zie deel I).

Overeenkomstig onze verwachtingen vonden we dat politieke betrokkenheid positief samenhangt met alle vier genoemde aspecten van politieke participatie (zie Tabel 5).

Tabel 5. Samenhang (uitgedrukt in correlaties) tussen politieke betrokkenheid en politieke participatie. Politieke betrokkenheid.

	Politieke betrokkenheid
Stemgedrag	,40**
Politieke activiteiten	,36**
Protestacties	,35**
Partijlidmaatschap	,28**

* significant op 0,05 niveau

** significant op 0,01 niveau

Geloof in de eigen Politieke effectiviteit

Geloof in de eigen politieke effectiviteit hebben we gemeten met een schaal bestaande uit vier stellingen. Een voorbeeld van een stelling is: “Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik”. De gemiddelde score van de respondenten op deze schaal was 3,17 (1 is de minimale en 5 is de maximale score).

Geloof in de eigen politieke effectiviteit hangt positief samen met politieke betrokkenheid ($r = ,22$), stemmen ($r = ,28$) en protestacties ($r = ,24$). Mensen die geloven invloed uit te kunnen oefenen op de politiek zijn dus inderdaad, zoals verwacht, meer politiek betrokken en politiek actief. Er bestaan geen sterke verbanden tussen deugden en geloof in de eigen politieke effectiviteit.

Politieke tolerantie

De schaal voor politieke tolerantie bestond eveneens uit vier stellingen waarbij de respondenten moesten aangeven in hoeverre zij het er mee eens waren. Een voorbeeld van een stelling is “Ik geloof in vrije meningsuiting van iedereen ongeacht zijn of haar politieke ideeën”. De gemiddelde score van de respondenten op deze schaal was 4,51 (1 is de minimale en 5 is de maximale score). De politieke tolerantie van Nederlanders blijkt dus groot.

Leidt politieke tolerantie nou tot grotere politieke betrokkenheid en participatie of juist niet? We vonden een positieve samenhang tussen politieke tolerantie en politieke betrokkenheid ($r = ,30$). Daarbij hangt politieke tolerantie positief samen met protestacties ($r = ,24$). Politieke tolerantie gaat ook gepaard met een groter geloof in de eigen politieke effectiviteit ($r = ,21$). Het is goed voor te stellen dat mensen die geloven zelf invloed uit te kunnen oefenen op de politiek het beter kunnen hebben dat mensen met andere ideeën dit ook hebben.

We vinden geen sterke verbanden tussen deugden en politieke tolerantie.

Sociaal vertrouwen

De schaal voor sociaal vertrouwen in dit deel wijkt iets af van de schaal die we in Deel I hebben gebruikt. De stellingen ten opzichte van vertrouwen in medeburgers zijn hetzelfde, maar de overige stellingen zijn meer gericht op vertrouwen in de regering. De respondenten moesten ook hier telkens op een schaal van 1 (sterk mee oneens) tot 5 (sterk mee eens) aangeven in hoeverre ze het eens waren met een twaalfstal stellingen. Voorbeelden van stellingen zijn: “De meeste mensen zijn eerlijk en behulpzaam” en “Over het algemeen kan men er op vertrouwen dat de Nederlandse regering het juiste doet.” De gemiddelde score van de respondenten op deze schaal was 3,25 (1 is de minimale en 5 is de maximale score).

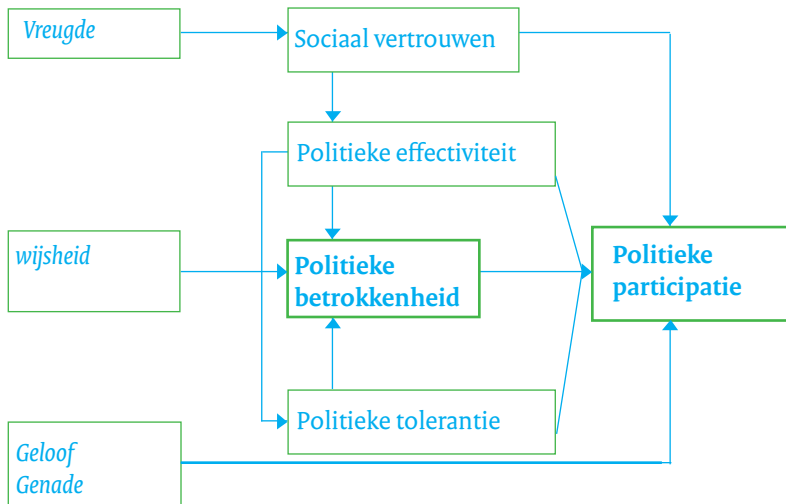
Hangt sociaal vertrouwen samen met politieke effectiviteit en politieke tolerantie?

We vonden een zeer sterk positief verband tussen sociaal vertrouwen en geloof in de eigen politieke effectiviteit ($r = ,62$), en een positief verband tussen sociaal vertrouwen en politieke tolerantie ($r = ,21$). Het is begrijpelijk dat mensen die vertrouwen hebben in anderen en de regering sterker geloven dat zij invloed uit kunnen oefenen op de politiek dan mensen waarbij dit vertrouwen ontbreekt. Dit komt overeen met de theorie van Putnam (2007). Hij stelt immers dat gebrek aan sociaal vertrouwen leidt tot minder vertrouwen in de eigen politieke invloed. Daarbij hangt sociaal vertrouwen positief samen met stemgedrag ($r = ,36$). Mensen die geen vertrouwen hebben zien hier waarschijnlijk het nut niet van in.

We vinden een positieve samenhang tussen *vreugde* en sociaal vertrouwen ($r = ,22$). De optimistische instelling waarvan deze deugd wellicht getuigt gaat waarschijnlijk ook samen met meer sociaal vertrouwen.

Een overzicht van de resultaten staat weergegeven in Figuur 3. We vermoeden dat de verbanden in de richting van de pijlen lopen. Zoals in Figuur 3 te zien is hebben weinig deugden invloed op politieke betrokkenheid en participatie. Politieke betrokkenheid en participatie blijken vooral verklaard te worden door sociaal vertrouwen, geloof in de eigen politieke effectiviteit en politieke tolerantie. Politieke effectiviteit en politieke tolerantie hebben naast een indirect effect op politieke participatie via politieke betrokkenheid, ook een direct effect. Om de figuur overzichtelijk te houden hebben we wat betreft politieke participatie geen onderscheid gemaakt tussen stemgedrag, politieke activiteiten, protestacties en partijlidmaatschap. Het is echter interessant te noemen dat sociaal vertrouwen, politieke effectiviteit en politieke tolerantie alleen direct samenhangen met stemgedrag en protestactiviteiten, oftewel alleen met vrijblijvende politieke acties. Deugden hangen juist samen met politieke activiteiten en partijlidmaatschap.

Figuur 3. In dit onderzoek gevonden positieve verbanden tussen deugden, politieke effectiviteit, politieke tolerantie, maatschappelijk vertrouwen en politieke participatie.

2.5.2 Deugden en motieven voor politieke participatie

Om erachter te komen welke motieven een rol spelen bij politieke participatie hebben we de respondenten gevraagd waarom ze wel of niet actief betrokken zijn bij de Nederlandse politiek. Daarnaast hebben we ze vijftien belangrijke uitgavenposten van de overheid laten rangschikken van waar zij het meeste tot minste geld aan uit zouden geven als ze het voor het zeggen hadden. De daaruit verkregen rangorde staat weergegeven in Tabel 6. Een bepaalde uitgavenpost heel belangrijk vinden kan een motief zijn voor politieke participatie, omdat mensen de politieke aandacht daarvoor willen vergroten. Verder zijn we in de interviews met gemeenteraadsleden dieper ingegaan op hun motieven om politiek actief te zijn en de morele principes die hierbij een rol spelen.

De meest genoemde antwoorden van de respondenten op de vraag waarom ze wel of niet actief betrokken zijn bij de Nederlandse politiek staan vermeld in Tabel 7. Het grootste deel van de respondenten is niet politiek actief, wat ook al bleek uit de gemiddelde scores op de vragen naar politieke participatie. Als reden hiervoor wordt gebrek aan interesse het meest genoemd, gevolgd door tijdgebrek en gebrek aan vertrouwen in de politiek. Betrokkenheid bij de samenleving wordt het meest genoemd als reden om wel actief te zijn. We vonden geen samenhang tussen deugden en de genoemde motieven om al dan politiek actief te zijn.

Tabel 6. De vijftien uitgavenposten van de overheid door de respondenten (N = 200) geordend van meest tot minst belangrijk.

1.	Gezondheidszorg
2.	Onderwijs
3.	Criminaliteitsbestrijding & veiligheid
4.	Jeugdproblematiek
5.	Sociale zekerheid
6.	Armoedebestrijding
7.	Werkloosheidsbestrijding
8.	Natuur & milieu
9.	Integratie
10.	Ontwikkelingshulp
11.	Buurt- en wijkverbetering
12.	Terrorismebestrijding
13.	Fileproblematiek
14.	Recreatie
15.	Het leger

Tabel 7. Door de respondenten (N = 200) genoemde redenen om wel of niet actief betrokken te zijn bij de Nederlandse politiek. De respondenten konden meerdere antwoorden geven.

	Motieven wel actief betrokken	Motieven niet actief betrokken
	Totaal aantal keer genoemd:	Totaal aantal keer genoemd:
1.	Betrokkenheid bij de samenleving 11	Geen interesse 76
2.	Interesse 5	Geen tijd 44
3.	Verantwoordelijkheid binnen democratie 5	Gebrek aan vertrouwen in de politiek 32

Van de 15 uitgavenposten blijkt vooral belangstelling voor natuur&milieu en integratie positief samen te hangen met politieke betrokkenheid en participatie. De politieke aandacht hiervoor willen vergroten is dus wellicht een motief om politiek betrokken en actief te zijn. Criminaliteit&veiligheid belangrijk vinden hangt negatief samen met politieke betrokkenheid en participatie. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat prioriteit geven aan criminaliteit&veiligheid ook negatief samenhangt met geloof in de eigen politieke effectiviteit. Mensen die deze uitgavenpost belangrijk vinden geloven dus niet dat ze veel invloed uit kunnen oefenen op de politiek. *Respect* hangt duidelijk negatief samen met het belangrijk vinden geld uit te geven aan natuur&milieu. Verder vinden we geen sterke verbanden met deugden.

De door de raadsleden genoemde motieven om politiek actief te zijn staan in Tabel 8. Invloed willen hebben om iets te kunnen veranderen of verbeteren wordt het vaakst genoemd.

Tabel 8. Door de lokale politici (N = 27) genoemde redenen om actief betrokken te zijn bij de Nederlandse politiek. De politici konden meerdere antwoorden geven.

Motieven	Aantal keren genoemd
1. Verandering teweeg willen brengen	16
2. Interesse	9
3. Betrokkenheid bij de samenleving	6
4. Verantwoordelijkheidsgevoel	5
5. In de praktijk bezig te zijn	4

Voor dit motief is geloof in de eigen politieke effectiviteit een voorwaarde. Verder wordt interesse en betrokkenheid bij de samenleving regelmatig genoemd. Interesse blijkt een belangrijk motief om politiek actief te zijn: De respondenten in het vragenlijstonderzoek noemden gebrek aan interesse het meest als reden om niet politiek actief te zijn. De morele principes waardoor de raadsleden zich laten sturen zijn vooral *rechtvaardigheid*, *integriteit/betrouwbaarheid* en *solidariteit/zorgzaamheid*. Verder worden *gelijkwaardigheid*, *menselijke waardigheid*, *respect* en *ergens voor staan* regelmatig genoemd. Wanneer we kijken naar de gemiddelde scores van de raadsleden op de vijftien deugden zien we inderdaad dat zij het hoogst scoren op *rechtvaardigheid*, *betrouwbaarheid* en *respect*. Deze drie deugden spelen dus blijkbaar een belangrijke rol in het werk van gemeenteraadsleden, maar blijken niet direct de politieke betrokkenheid en participatie van gewone burgers te vergroten.

2.5.3 Deugden en politieke voorkeur

Bestaat er een samenhang tussen deugden en de politieke voorkeur van mensen? Om dit na te gaan hebben we de 200 respondenten van het vragenlijstonderzoek en de 27 raadsleden samengenomen. De respondenten is gevraagd op welke partij ze zouden stemmen bij landelijke verkiezingen. Bij de raadsleden was bekend welke partij ze vertegenwoordigden. We hebben alleen naar de VVD, het CDA, de PVDA, de SP, GroenLinks, D66 en de ChristenUnie gekeken omdat bij deze partijen de groepen respondenten enige omvang hadden.

We vonden maar weinig verschillen in de deugden die de aanhangers van de zeven partijen belangrijk vinden. Mensen met een voorkeur voor de VVD proberen *doelgerichtheid* meer in praktijk te brengen dan de aanhangers van de andere partijen. Een mogelijke verklaring hiervoor is de nadruk die binnen de VVD wordt gelegd op eigen verantwoordelijkheid. Zowel mensen met een voorkeur voor de VVD als voor GroenLinks proberen *openheid* meer in praktijk te brengen dan mensen met een voorkeur voor de andere partijen. *Genade* en *geloof* in praktijk proberen te brengen blijkt kenmerkend voor mensen met een voorkeur voor de ChristenUnie. Dit is niet verassend aangezien dit uit de christelijke traditie afkomstige deugden zijn. De

beperkte verschillen in deugden tussen de politieke voorkeuren is mogelijk een gevolg van het feit dat de grote politieke partijen in Nederland vaak coalities moeten vormen en er daarom geen extreme, tegenstrijdige opvattingen op na kunnen houden.

Interessant is de vraag of de mate van politieke betrokkenheid en participatie verschilt voor de aanhangers van de verschillende politieke partijen. Mensen met een voorkeur voor het CDA blijken het minst politiek betrokken. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het CDA een middenpartij is en daardoor veel mensen trekt zonder uitgesproken politieke ideeën. Mensen met een voorkeur voor SP, GroenLinks of ChristenUnie zijn het meest actief bij protestacties. Dit zijn ook de politieke partijen die, van de zeven politieke partijen waar we naar gekeken hebben, op bepaalde vlakken de meest uitgesproken standpunten hebben.

2.5.4 Verschillen in opvattingen tussen de (niet-)religieuze groepen en tussen mannen en vrouwen

Deugden

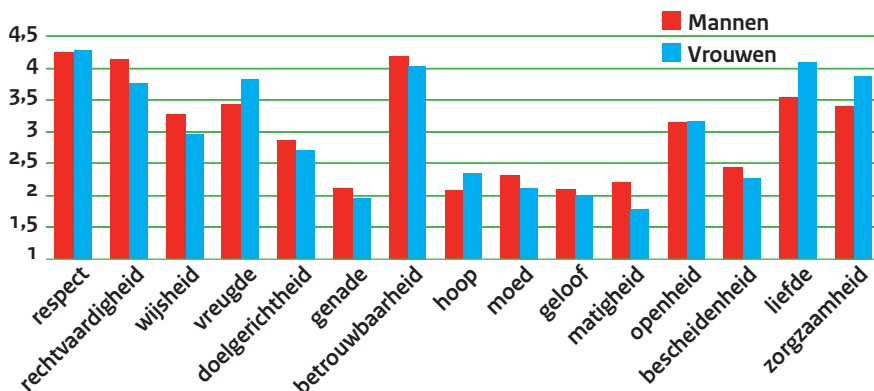
De gemiddelde scores op de vijftien deugden staan per (niet-)religieuze groep in Tabel 9. Opnieuw hebben we de respondenten en gemeenteraadsleden samen genomen. Bij de vetgedrukte *deugden* is er sprake van significante verschillen tussen de religieuze groepen. Net als in deel I vinden we de grootste verschillen bij de deugd geloof: Moslims proberen deze meer in praktijk te brengen dan de vier andere groepen, de protestanten proberen dit op hun beurt meer dan de katholieken en niet-religieuzen en de humanisten/spirituelen meer dan de niet-religieuzen. Verder bestaan er slechts kleine verschillen tussen de groepen.

Tabel 9. Mate waarin de verschillende (niet-)religieuze groepen de vijftien deugden in praktijk proberen te brengen in hun dagelijks leven. (1 = totaal niet; 5 = heel erg).

	Katholiek	Protestant	Moslim	Humanist/ Spiritueel	Niet religieus
Respect	4,33	4,33	4,41	4,10	4,17
Rechtvaardigheid	4,08	3,94	3,88	3,90	3,90
Wijsheid	3,15	2,73	3,15	3,75	3,10
Vreugde	3,90	3,40	2,78	3,60	3,87
Doelgerichtheid	3,15	2,29	2,48	2,68	2,98
Genade	1,80	2,15	2,44	2,06	1,95
Betrouwbaarheid	4,03	4,31	4,04	3,95	4,09
Hoop	2,25	2,49	2,48	2,12	1,95
Moed	2,43	1,74	2,19	2,37	2,33
Geloof	1,54	2,96	3,92	2,24	1,14
Matigheid	1,83	1,81	2,04	2,11	2,16
Openheid	2,98	3,06	2,52	3,65	3,39
Bescheidenheid	2,03	2,54	2,46	1,79	2,52
Liefde	3,80	4,04	3,77	3,70	3,79
Zorgzaamheid	3,80	3,56	3,41	3,26	3,79

De verschillen tussen mannen en vrouwen in de mate waarin zij de 15 deugden in praktijk proberen te brengen staan weergegeven in Figuur 4. Overeenkomstig de resultaten in “Nederland deugt” proberen mannen *rechtvaardigheid*, *wijsheid* en *matigheid* meer in praktijk te brengen en vrouwen *vreugde*, *liefde* en *zorgzaamheid*. Dit bevestigt het stereotype dat mannen rationeler en vrouwen milder zijn.

Figuur 4. De mate waarin mannen en vrouwen de vijftien deugden in praktijk proberen te brengen in hun dagelijks leven (1 = minimale score, 5 = maximale score).

Politieke betrokkenheid en participatie

Bestaan er verschillen tussen de (niet-)religieuze groepen in politieke betrokkenheid en participatie? Zoals in Tabel 10 te zien is zijn humanisten/spirituelen iets meer betrokken bij politiek dan de vier andere groepen en scoren zij ook op politieke participatie (met uitzondering van hun score op politieke activiteiten) het hoogst. Moslims scoren het laagst op stemgedrag, wat mogelijk te verklaren is vanuit het feit dat deze groep grotendeels uit eerste en tweede generaties immigranten bestaat die nog niet zo bekend zijn met het politieke partijensysteem in Nederland. Daarbij hebben sommigen misschien beperkt stemrecht omdat zij niet over de Nederlandse nationaliteit beschikken. Een andere mogelijke verklaring is dat er nog niet zo veel politici uit hun eigen gemeenschap zijn waar ze op kunnen stemmen. Moslims scoren echter van alle vijf (niet-)religieuze groepen het hoogst op politieke activiteiten. Katholieken scoren hier het laagst. Humanisten/spirituelen blijken dus het meest betrokken bij politiek en het meest politiek actief. Deze groep blijkt ook het meest politiek tolerant, wat mogelijk hun grotere politieke betrokkenheid en participatie verklaart.

Wat betreft de verschillen tussen en mannen en vrouwen blijken mannen meer politiek betrokken en politieke activiteiten te verrichten dan vrouwen. Politiek bedrijven is meer een rationele dan sociale bezigheid, wat mannen misschien meer aanspreekt. Dit komt overeen met de bevinding dat mannen de meer rationele deugden in praktijk proberen te brengen en vrouwen de meer sociale deugden. De verschillen blijken niet verklaard te worden door verschillen in geloof in de eigen politieke effectiviteit, politieke tolerantie of sociaal vertrouwen: Vrouwen hebben wat meer sociaal vertrouwen dan mannen.

Tabel 10. Mate van politieke betrokkenheid en participatie van de verschillende (niet-) religieuze groepen.

	Katholiek	Protestant	Moslim	Humanist/ Spiritueel	Niet religieus
Politieke betrokkenheid*	3,36	3,43	3,29	3,88	3,59
Stemgedrag*	4,19	4,54	3,33	4,67	4,14
Politieke activiteiten*	1,15	1,40	1,72	1,50	1,36
Alternatieve acties**	1,19	1,40	1,29	1,58	1,31
Partijlidmaatschap	1,19	1,39	1,31	1,50	1,37

* Minimale score = 1 en maximale score = 5

** Minimale score = 1 en maximale score = 3

2.5.5 Deugden en reacties op overheidsmaatregelen

Hangen deugden samen met de reacties van mensen op concrete overheidsmaatregelen? En bestaan hierbij verschillen tussen de religieuze groepen? We hebben de reacties van de respondenten gemeten op maatregelen van de overheid ten aanzien van het vergemakkelijken van de integratie van allochtonen in Nederland, het toestaan van het dragen van boerka's, radicalisering- en terrorismebestrijding ten koste van de privacy van burgers en een meer eerlijke verdeling van inkomens. Hiervoor hebben we vier schalen gebruikt met elk vier stellingen waarvan de respondenten op een schaal van 1 (sterk mee oneens) tot 5 (sterk mee eens) moesten aangeven in hoeverre zij het ermee eens waren. Voorbeelden van stellingen zijn "De overheid mag soepeler zijn met het afgeven van verblijfsvergunningen aan asielzoekers", "Het dragen van een boerka is een manier om je geloof te uiten en daar heeft iedereen recht op", "De overheid mag nagaan welke internetsites burgers bezoeken als zo radicalisering kan worden opgespoord", en "Ik betaal graag belasting om te voorkomen dat kwetsbare groepen in de samenleving er nog meer op achteruit gaan." Naast deze vier schalen hebben we gebruik gemaakt van een scenario in de vorm van een krantenartikel waarin een situatie van positieve discriminatie van allochtone sollicitanten bij overheidsfuncties wordt voorgelegd, gevolgd door eenzelfde soort schaal met vijf stellingen, bijvoorbeeld "Dit is een goede maatregel van de overheid".

De gemiddelde waardering van de overheidsmaatregelen staan per (niet-)religieuze groep weergegeven in Tabel 11. We zien dat de moslims het meest positief staan tegenover overheidsmaatregelen ten aanzien van het vergemakkelijken van integratie, wat begrijpelijk is aangezien deze maatregelen veelal op hun persoonlijke situatie van toepassing zijn.

Tabel 11. Gemiddelde waardering van de overheidsmaatregelen per (niet-)religieuze groep (1 is minimale, 5 is maximale score)

Overheidsmaatregelen ten aanzien van:	Katholiek	Protestant	Moslim	Humanist/ Spiritueel	Niet religieus	Gemiddelde
Integratie van allochtonen in Nederland vergemakkelijken	2,95	3,27	3,73	3,56	3,16	3,26
Terrorisme- bestrijding t.k.v. privacy	3,61	3,38	2,73	2,63	3,15	3,19
Het dragen van boerka's toestaan	2,11	2,41	3,86	2,61	2,45	2,56
Eerlijke inkomensverdeling	3,80	3,97	3,94	4,30	3,81	3,90
Positieve discriminatie bij overheidsfuncties	2,62	3,06	3,42	3,42	2,70	2,86

Humanisten/spirituelen staan wat positiever tegenover deze maatregelen dan de katholieken, protestanten en niet-religieuzen. Het is ook begrijpelijk dat moslims het meest positief staan ten opzichte van het dragen van boerka's. Hierop scoren alle andere groepen een stuk lager. In deel I is besproken dat we dachten dat religieuze autochtone Nederlanders mogelijk meer begrip hebben voor het feit dat moslims in Nederland geen afstand willen doen van hun eigen religieuze achtergrond en de gebruiken die daarbij horen. Boerka's lijken in dit opzicht een stap te ver te zijn. Verder denken moslims goedkeurender over positieve discriminatie. Vergeleken met de andere religieuze groepen staan ook de humanisten/spirituelen hier vrij positief tegenover.

Het valt op dat alle groepen redelijk hoog scoren op de maatregelen ten aanzien van eerlijke inkomensverdeling.

We vinden geen hele duidelijke verbanden tussen deugden en de reacties op concrete overheidsmaatregelen. Daarbij blijkt, van de verbanden die we vinden, een groot deel verklaard te worden door de positievere waardering van bepaalde maatregelen door de moslims en hun relatief hoge scores op bepaalde deugden. Laten we de moslims buiten beschouwing dan vinden we wel een duidelijk positief verband tussen *hoop* en de waardering van overheidsmaatregelen ten aanzien van het vergemakkelijken van de integratie van allochtonen in Nederland. In deel I vonden we ook een positieve samenhang tussen *hoop* en een positieve houding ten opzichte van integratie.

2.6 Conclusies

Bestaat er een verband bestaat tussen deugden en politieke betrokkenheid en participatie? Dit onderzoek laat zien dat dit maar in beperkte mate het geval is. Politiek gedrag is waarschijnlijk minder moreel gestuurd dan wij in eerste instantie dachten. Dit kan komen doordat politieke activiteiten in hoge mate instrumenteel zijn om processen in de samenleving goed te laten verlopen, maar moreel gezien tamelijk neutraal. Alleen *wijsheid*, *geloof* en *genade* blijken positief samen te hangen met politieke betrokkenheid en participatie. *Geloof* en *genade* hangen ook, zoals we in Deel 1 zagen, positief samen met goed burgerschap. Blijkbaar gaan deze deugden gepaard met een grote betrokkenheid bij de samenleving, die zich zowel op een sociale als meer instrumentele manier uit.

Een andere mogelijke verklaring voor de beperkte samenhang tussen deugden en politieke participatie is dat Nederlanders over het algemeen niet erg politiek betrokken en vooral niet erg politiek actief zijn, zoals blijkt uit hun gemiddelde scores op de vragen naar politieke betrokkenheid en participatie. De geïnterviewde lokale politici noemen wel gemakkelijk een aantal morele principes waardoor zij zich laten leiden bij hun werk. De meest frequent genoemde zijn *rechtvaardigheid*, *zorgzaamheid*, *betrouwbaarheid* en *respect*. De lokale politici vinden het belangrijk *rechtvaardigheid*, *betrouwbaarheid* en *respect* ook in het dagelijks leven in praktijk te brengen, wat overigens

ook voor de andere respondenten geldt. Mogelijk hebben deze drie deugden alleen een positieve invloed op politieke betrokkenheid en participatie als men voldoende geloof in de eigen politieke effectiviteit. De raadsleden noemen als belangrijkste reden om politiek betrokken te zijn dat ze verandering teweeg willen brengen, wat betekent dat zij geloven in hun eigen politieke effectiviteit. Het geloof van Nederlanders in de eigen politieke effectiviteit blijkt zeer beperkt. Verder vormt interesse een belangrijk motief voor politieke betrokkenheid en participatie, maar ook dit lijkt veelal te ontbreken bij de gemiddelde Nederlander. Wanneer een persoon geïnteresseerd is in politiek en gelooft in zijn eigen politieke invloed, spelen deugden zoals *rechtvaardigheid*, *betrouwbaarheid* en *respect* mogelijk een stimulerende rol.

Wat betreft deugden vinden we slechts in beperkte mate verschillen tussen de politieke partijen. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat, zoals eerder genoemd, partijen coalities moeten vormen waardoor zij er geen sterk botsende ideeën op na kunnen houden. Ook tussen de verschillende (niet-)religieuze groepen vinden we beperkte verschillen in de mate waarin ze de gemeten vijftien deugden in praktijk proberen te brengen. Wel vinden we dat humanisten/spirituelen van de verschillende (niet-) religieuze groepen het meest politiek betrokken en actief zijn. In deel I vonden we dat deze groep, samen met de protestanten en moslims, ook het meest goed burgerschapsgedrag tonen.

In tegenstelling tot de resultaten bij de volwassenen in deel I vinden we nu wel verschillen in deugden tussen mannen en vrouwen: Overeenkomstig het stereotype scoren mannen hoger op de meer rationele deugden en vrouwen op de meer sociale deugden. Dat mannen meer politiek betrokken en actief zijn dan vrouwen sluit hierbij aan, aangezien politiek bedrijven ook meer een rationele bezigheid is.

Wat betreft het verband tussen deugden en reacties op concrete overheidsmaatregelen vinden we net als in deel I een positieve samenhang tussen *hoop* en de houding van mensen ten opzichte van leden van een andere culturele groep: Mensen die *hoop* sterk in praktijk proberen te brengen staan positiever tegenover overheidsmaatregelen ter versoepeling van de integratie van allochtonen in Nederland. *Hoop* in praktijk willen brengen getuigt wellicht van een optimistische instelling ten opzichte van de multiculturele samenleving. Deze deugd kan daarom een belangrijke rol spelen bij het verbeteren van de integratie van verschillende culturele groepen in Nederland.

De beperkte politieke betrokkenheid en vooral participatie van Nederlanders kan een gevolg zijn van de huidige individualiserende en toenemende heterogene Nederlandse samenleving. We kunnen echter op basis van de resultaten van dit onderzoek niet zeggen of er de laatste jaren sprake is van een afname in de politieke betrokkenheid en participatie. Wel zien we dat mensen vooral geneigd zijn tot laagdrempelige en vrijblijvende politieke activiteiten, wat past binnen de trend van de individualisering. Verder vonden wij net als Putnam (2007) dat gebrek aan sociaal vertrouwen negatief samenhangt met geloof in de eigen politieke invloed en daarmee met politieke

betrokkenheid en participatie. Of de toenemende heterogeniteit van de bevolking ook negatieve gevolgen heeft voor het sociaal vertrouwen van mensen, zoals Putnam stelt, is op basis van de resultaten in dit onderzoek niet te zeggen.

In deel I vonden we duidelijke positieve relaties tussen deugden en goed burgerschap. Kennelijk hebben zowel deugden als goed burgerschap een morele betrokkenheid met de medemens gemeen. In deel 2 vinden we niet zo'n sterke positieve relatie tussen deugden en politieke participatie. Echter, de mensen die daadwerkelijk politiek actief zijn noemen wel betrokkenheid als een belangrijk motief en kunnen ook gemakkelijk morele principes noemen die hen daarbij inspireren. Blijkbaar zijn het niet deugden maar andere redenen die bepalen of mensen überhaupt politiek betrokken en actief zijn, zoals geloof in de eigen politieke effectiviteit en persoonlijke interesse. Als er een bepaalde mate van politieke betrokkenheid en participatie aanwezig is, zoals bij de raadsleden, lijken deugden dit zeker te kunnen stimuleren.

Literatuur

Allik, J., & Realo, A.

(2004). Individualism-Collectivism and Social Capital. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35 (1), 29-49.

Barnea, M., & Schwartz, S.H.

(1998). Values and Voting. *Political Psychology*, 19, 17-40.

Barnea, M.

(2003). *Personal values and party orientations in different cultures*. Unpublished doctoral dissertation, The Hebrew University of Jerusalem, Israel.

Broek, A. van den, Haan, J. de, & Hart, J. de

(2007). Sociale participatie. In R. Bijl, J. Boelhouwer, & E. Pommer (Eds.), *De sociale staat van Nederland* [Elektronische versie]. (Publicatie nr.2007/20, pp. 189-211). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Carprara, G.V., Schwartz, S., Capanna, C., Vecchione, M., & Barbaranelli, C.

(2006). Personality, and Politics: Values, Traits, and Political Choice. *Political Psychology*, 27 (1), 1-28.

Cohen, A., Vigoda, E., & Samorly, A.

(2001). Analysis of the Mediating Effect of Personal- Psychological Variables on the Relationship Between Socioeconomic Status and Political Participation: A Structural Equations Framework. *Political Psychology*, 22 (4), 727-757.

Condor, S., & Gibson, S.

(2007). 'Everybody's Entitled to Their Own Opinion': Ideological Dilemmas of Liberal Individualism and Active Citizenship. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 17, 115-140.

Erikson, E.H. (1968). *Childhood and Society*. New York: Norton.

Hart, J. de,

(2002). Verschijningsvormen van sociale cohesie. In J. de Hart, F. Knol, C. Maas - de Waal, & T. Roes (Eds.), *Zekere banden, sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (pp.33-70). Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Muhlberger, P.

(2000). Moral Reasoning Effects on Political Participation. *Political Psychology*, 21(4), 667-695.

Oudenhoven, J.P.L.M., van, Blank, A., Leemhuis, F., Pomp, M., & Sluis, A.F.

(2008). *Nederland Deugt*. Assen: Van Gorcum.

Putnam, R.D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30 (2), 137-173.

Realo, A., Allik, J., & Greenfield, B.

(2008). Radius of Trust: Social Capital in Relation to Familism and Institutional Collectivism. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 39(4), 447-462.

Rotter, J.B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 80, Whole No. 609.

Smith, P.B., Trompenaars, F., & Dugan, S,

(1995). The Rotter Locus of Control Scale in 43 Countries: A test of Cultural Relativity. *International Journal of Psychology*, 30 (3), 377-400.

Sullivan, J.L., & Transue, J.E.

(1999). The Psychological Underpinnings of Democracy: A selective review of research on political tolerance, interpersonal trust, and social capital. *Annual Review of Psychology*, 50, 625-650.

Tammes, P., & Dekker, P.

(2007). Het opinieklimaat. In R. Bijl, J. Boelhouwer, & E. Pommer (eds.), *De sociale staat van Nederland* (pp. 57-75). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Deel 3

Visies op goed burgerschap

Deugden in de programma's van Nederlandse politieke partijen en in de publieke perceptie

Dr.C. Jedan
Drs. G. de Looijer

Inhoud

3.1	Inleiding	69
3.2	Deugden in de programma's van politieke partijen	75
3.2.1	Deugden met relatief hoge scores	75
3.2.1.1	Verantwoordelijk zijn/verantwoordelijkheid nemen	77
3.2.1.2	Respect	79
3.2.1.3	Actief zijn/meedoen	85
3.2.1.4	Vrijheid/autonomie	87
3.2.1.5	Behulpzaamheid/zorgzaamheid	88
3.2.1.6	Participatie/betrokkenheid	93
3.2.1.7	Duurzaam leven/milieubewustzijn	94
3.2.2	Deugden met relatief lage scores	96
3.2.2.1	Vreugde	96
3.2.2.2	Bescheidenheid	97
3.2.2.3	Vergeving	97
3.2.2.4	Wijsheid	98
3.2.2.5	Geloof	101
3.2.2.6	Betrouwbaarheid	102
3.2.2.7	Doelgerichtheid	104
3.2.2.8	Liefde	105
3.2.2.9	Moed	106
3.2.2.10	Rechtvaardigheid	107
3.2.2.11	Openheid	111
3.2.2.12	Hoop	113
3.2.2.13	Matigheid	114
3.3	Deugden in de publieke perceptie	115
3.4	Conclusies en aanbevelingen	121
2.4	Literatuur	123
1	Verkiezing- en beginselprogramma's	123
2	Overige literatuur	125
	Bijlage	127

3.1 Inleiding

Het lijkt geen twijfel: deugden zijn ‘in’. Niet alleen vindt een deugdendiscours belangstelling bij de bredere bevolking, ook in de politiek zijn er initiatieven om weer gebruik te maken van een deugdeterminologie, een terminologie die nog niet zo lang geleden waarschijnlijk als oubollig zou zijn weggehoond. Het besef lijkt breed te worden gedeeld dat rechten en een ‘private’ moraal onvoldoende inhoud geven aan goed burgerschap.

Als vanuit het kabinet wordt gewerkt aan een ‘Handvest Verantwoord Burgerschap’ is duidelijk dat een dergelijke tekst door een aantal centrale waarden te identificeren tegelijk ook de op de realisatie van deze waarden gerichte deugden als ingrediënten van goed burgerschap moet aanbevelen. Voor deze achtergrond is het bijzonder interessant om te onderzoeken welke deugden door de Nederlandse politieke partijen cruciaal worden gevonden en in hoeverre deze deugden aansluiten bij de deugdbeleving van de Nederlandse bevolking.¹

Onderwerp van onderhavig onderzoek zijn programma’s van Nederlandse politieke partijen. Deze keuze is misschien niet vanzelfsprekend. Programma’s lijken stiefkinderen van de politieke communicatie. Er zijn ook vanuit de politiek veelvuldig pijlen gericht tegen de traditionele vorm van een omvangrijk politiek programma en werd de suggestie gewekt dat de kiezer genoeg heeft aan een A4’tje van voorgenomen beleidspunten of zelf per email zulke punten kan aandragen. Afgaande op zulke geluiden zouden programma’s irrelevant zijn voor de kiezer, en zou het meer voor de hand liggen onderzoek te doen naar de speeches van vooraanstaande politici waarvan tenminste enkele soundbytes een breder publiek bereiken dan enig partijprogramma. Toch valt er veel te zeggen voor een onderzoek naar politieke programma’s. Qua reikwijdte en mogelijkheid tot een samenhangend betoog houden politieke programma’s het midden tussen de publicaties van wetenschappelijke bureaus van de partijen enerzijds en mondelinge statements van landelijk bekende politici anderzijds. Waar tenminste soundbytes van landelijk bekende politici veel mensen via de media zullen bereiken, bestaat in mondelinge betogen weinig gelegenheid voor het opbouwen van een diepgaande argumentatie. De door de wetenschappelijke bureaus van de partijen gepubliceerde artikelen bieden de mogelijkheid tot de argumentatieve verdieping van de partijeigen standpunten, maar het is hoogst uitzonderlijk dat zulke

¹ In dit onderzoek wordt het begrip ‘deugd’ breed opgevat als ‘positieve karaktereigenschap van mensen’ (en, daarvan afgeleid, van groepen van mensen). Wij willen daarmee aansluiten bij het in de psychologie gebruikelijke begrip van deugden, dat ook in andere deelonderzoeken van het project ‘De rol van religieuze deugden bij integratieproblemen’ wordt gehanteerd (vgl. Van Oudenhoven 2008). Daarmee laten wij een veeltal problemen, dat in de filosofie met het begrip ‘deugd’ wordt geassocieerd (vgl. Jedan 2005), buiten het bestek van dit onderzoek.

publicaties de landelijke pers halen en door bredere kringen buiten de partijen zullen worden gelezen. In wezen zijn dus de vaak verguisde politieke programma's de ideale plaats om een normatief beeld van de toekomst van politiek en maatschappij en van goed burgerschap te ontwikkelen en aan de burger voor te leggen.

Vanuit de politieke filosofie zijn twee (in gelijke mate onwenselijke) extreme standpunten denkbaar ten opzichte van een deugdeninvulling van goed burgerschap: aan de ene kant is het mogelijk een notie van burgerschap vooral op rechten te baseren. Het ligt voor de hand dat de moraal die bij goed burgerschap behoort dan vrij 'smal' is.² Veeleisende morele noties horen dan in het gebied van een privé moraal, waarmee de overheid en de politiek zich niet te bemoeien hebben. Aan de andere kant zou men, vanwege het evidente maatschappelijke belang van deugdelijk handelen door de burger ook geneigd zijn, deugdelijk handelen tot onderwerp van politieke retoriek te maken, eisen aan de burger te stellen. Het gevaar van een voor moraalridder spelende, het privéleven van de burgers controlerende overheid ligt dan op de loer.

Tussen deze twee extremen lijkt zich binnen de politieke filosofie een brede consensus af te tekenen, die wij met blik op de geschiedenis van de politieke filosofie als 'republikeins' zouden kunnen typeren. Het is wenselijk en mogelijk om deugden voor goed burgerschap te formuleren die verder gaan dan een smalle op rechten gebaseerde moraal, zonder te vervallen tot het extreem van een moraliserende overheid. Het is legitiem dat de overheid deugden aanbeveelt en stimuleert omwille van de stabiliteit en leefbaarheid van de samenleving, mits daarbij de even onvermijdelijke als legitieme pluraliteit van wereldbeschouwingen en levensstijlen wordt gerespecteerd. De cruciale vraag is uiteraard: welke deugden worden aanbevolen? In zijn boek *Civic Virtues* betoogt de Amerikaanse politicoloog Richard Dagger dat in wezen alle deugden een wezenlijke bijdrage leveren bij een invulling van het ideaal van goed burgerschap, de klassieke deugden wijsheid, moed, matigheid en gerechtigheid evenzeer als christelijke deugden geloof, hoop, liefde en de burgermansdeugden van zuinigheid en het uitstellen van wensbevredegiging (Dagger 1997: 195 e.v.). Met deze zienswijze sluit Dagger aan bij de klassieke republikeinse traditie in de politieke filosofie. De Romeinse staatsman en filosoof Cicero, bijvoorbeeld, schetst in zijn werk *De officiis* een ideaal van goed burgerschap dat wordt ingevuld door een omvattende catalogus van deugden.³ Dagger lijkt de overtuiging te delen dat in principe alle deugden een politieke interpretatie toelaten die hun maatschappelijke relevantie duidelijk maakt, zonder te vallen in het extreem van een onwenselijk moraliseren door de overheid. Echter, ook al zou het theoretisch mogelijk zijn een analyse van goed burgerschap te geven op basis van een omvattende catalogus van deugden, in de praktijk, zo beklemtoont Dagger, lijkt het voor de hand te liggen zich te beperken tot een kleinere catalogus van de meest direct politiek relevante deugden. Dagger zelf noemt de deugden respect voor individuele

² Voor een kritiek op een dergelijke smalle moraal, vgl. b.v. Raz 1986: 213-6.

³ Waarschijnlijk de beste vertaling in een moderne taal: Cicero 1991.

rechten, waarde hechten aan autonomie, tolerantie, fair play, de burgerlijke tradities en geschiedenis koesteren en actieve participatie aan het leven van de gemeenschap (Dagger 1997: 196). Andere filosofen komen, op basis van andere afwegingen en politiek-filosofische theorieën, tot soms duidelijk verschillende deugdenlijsten. John Rawls beklemtoont b.v. het belang van de deugden tolerantie en verdraagzaamheid, redelijkheid en rechtvaardigheid (Rawls 1996: 194). Stephen Macedo (1990: 271 e.v.) noemt: 'brede sympathieën, zelf-kritisch reflecteren, bereidheid te experimenteren, nieuwe dingen te proberen en te aanvaarden, zelfcontrole en actieve autonomie zelf-ontwikkeling, een waardering van overerfde sociale ideale, en een genegenheid, zelfs een altruïstische zorg voor medeburgers'. Derek Heater (2004: 198) daarentegen noemt in eerste instantie de drie basisdeugden 'loyaliteit, verantwoordelijkheid en respect voor politieke en sociale procedurele waarden'. Omdat deze basisdeugden echter andere deugden omvatten ('containers': Heater 2004: 202) eindigt hij in feite met een deugdenlijst die dichter bij het van Dagger geschetste scenario van een omvattende deugdenlijst staat dan de andere hier genoemde auteurs.

Het is duidelijk dat dergelijke deugdenlijsten en de interpretatie van deugden die daarbij wordt gehanteerd, afhankelijk zijn van bredere wereldbeschouwelijke vooronderstellingen. Twee feiten maken het bijzonder wenselijk dat de Nederlandse politieke partijen zich met hun programma's in het debat mengen en elkaar aanvullen en beconcurreren met verschillende visies op goed burgerschap en op de deugden die deel uitmaken van het ideaal van goed burgerschap: (1) binnen de Nederlandse partijen vindt het standpunt brede instemming dat een heromschrijven van de verantwoordelijkheden van burger en overheid nodig is; (2) in het maatschappelijke integratiedebat wordt gewezen op het belang van een normatief beeld van goed burgerschap dat vooral nieuwkomers in vorm van een Handvest Verantwoord Burgerschap als ijkpunt zal worden aangeboden. Zoals gezegd, bij nader inzien zijn politieke programma's dé plaats om een ideaal van goed burgerschap te formuleren.

Dit onderzoek analyseert de programma's van de partijen *die nu zitting hebben in de Tweede Kamer*. In samenspraak met de projectgroep, waarin ook vertegenwoordigers van het Ministerie van Binnenlandse Zaken (BKZ) en het Instituut voor Sociale Weerbaarheid zitting hadden, is besloten als 'meetpunten' voor dit onderzoek de verkiezingsprogramma's van de verkiezingen van 1977, 1994 en 2006 te nemen. Daarnaast hebben we gekeken naar één beginselprogramma (zover beschikbaar) voor elke partij/groepering die nu zitting heeft in de Tweede Kamer. We vonden dit wenselijk omdat het zou kunnen zijn dat vanwege het meer fundamentele en structurele karakter van een grondslagenprogramma expliciet meer aandacht wordt besteedt aan deugden. Er is steeds gekozen voor het vroegste programma van de desbetreffende partij na de Tweede Wereldoorlog.⁴ Voor de Partij voor

⁴ Met uitzondering van de SP, hier analyseren we het beginselprogramma van 1987.

de Vrijheid (Wilders) en de Partij voor de Dieren is geen als zodanig herkenbaar grondslagenprogramma beschikbaar.

De programma's zijn onderzocht op het voorkomen van een twintigtal (clusters van) deugdentermen. Vijftien van deze deugdentermen zijn uitvoerig onderzocht in het empirische ISW-onderzoek (Van Oudenhoven 2008). In overleg met prof. dr. J.P.M.L. van Oudenhoven en drs. Anne Fetsje Sluis van het ISW zijn voor elk van deze deugdentermen een aantal verwante begrippen gekozen die de inhoud van de deugdenterm verder expliciteren. We onderzoeken de programma's dus bijvoorbeeld niet alleen op het voorkomen van de deugdterm 'betrouwbaarheid' (inclusief leden van de woordfamilie, zoals 'betrouwbaar'), maar ook op de verwante termen en uitdrukkingen 'eerlijkheid', 'oprechtheid', 'menen wat je zegt' en 'beloftes nakomen'.

Verder zijn vijf begrippenclusters toegevoegd, die in de partijprogramma's bijzonder vaak worden gebruikt en die een evident politieke lading hebben. Dit zijn de begrippenclusters 'verantwoordelijk zijn/verantwoordelijkheid nemen', 'actief zijn/meedoen', 'vrijheid/autonomie', 'participatie/betrokkenheid' en tenslotte 'duurzaam leven/milieubewustzijn'. In totaal zijn tachtig deugdtermen onderzocht. Een lijst van de deugdtermen vindt u in Bijlage 1.

Voor het onderhavige onderzoek zijn twee verschillende methoden van aanpak gecombineerd. Allereerst is op *kwantitatieve* wijze vastgesteld hoe vaak de diverse termen 'letterlijk' voorkwamen in de diverse programma's van politieke partijen. Zoals gezegd zijn (voor zover bestaand) de verkiezingsprogramma's van 1977, 1994 en 2006 objecten van analyse geweest. Daarnaast is gekeken naar het eerst neergelegde naoorlogse grondslagenprogramma van elke nu in de Tweede Kamer zittende partij. Deze gegevens zijn cijfermatig weergegeven in tabellen.

Het meten van het letterlijke voorkomen van bepaalde woorden zegt echter nog niets over hun *functie en strekking* in een politiek programma. Een woord als 'verantwoordelijk' of 'verantwoordelijkheid' kan ver uiteenlopende functies vervullen. Dit woord zou onderdeel kunnen uitmaken van een 'vaste uitdrukking', waarin het woord 'verantwoordelijkheid' b.v. het feitelijke verantwoordelijk-zijn van een bepaalde partij, groep, instelling of van de samenleving als geheel beschrijft (b.v. 'de vereniging van eigenaren is verantwoordelijk voor de onderhoud van de gemeenschappelijke groenvoorzieningen'). Duidelijk is dat het woord 'verantwoordelijkheid' in zulke contexten niet de rol van een deugdbegrip vervult. Dat zou geheel anders zijn als in een bepaalde context het woord 'verantwoordelijkheid' gebruikt wordt om een bepaalde positief geëvalueerde eigenschap te benoemen, namelijk de bereidheid van individuele mensen, groepen van mensen of de samenleving als geheel om op een gepaste manier hun 'verantwoordelijkheid te nemen'. En in het geval dat een woord als een deugdbegrip wordt gebruikt is er nog sprake van een belangrijk verschil voor de doelstelling van dit onderzoek: een deugdbegrip kan enerzijds worden gebruikt om in het algemeen (structuren van) de samenleving normatief te typeren; het kan anderzijds

worden gebruikt (en dat is het gebruik dat voor het onderhavige onderzoek bijzonder belangrijk is) om het karakter en de levenswijze van individuele mensen te beschrijven. Alleen in dit laatste geval is er sprake van een normatieve schets van een juiste manier leven of van een goed burgerschap. Deze verschillende functies en strekkingen van woorden kunnen, zoals gezegd, niet door middel van een kwantitatieve analyse worden onderscheiden. Hiervoor is een 'close reading' van de programma's noodzakelijk, waardoor het voorkomen van de onderzochte woorden binnen hun contexten wordt geanalyseerd.

Hoe we in een close reading een deugdenbegrip beoordelen is wellicht het beste weer te geven aan de hand van een paar voorbeelden. Soms is het volstrekt duidelijk dat hier categorieën van burgerschap worden bedoeld, bijv. 'Fatsoen, respect, tolerantie zijn belangrijke aspecten van burgerschap' (CDA 2006: 25, 32). Of: een gezonde democratie heeft naast formele regels ook een democratische omgang tussen burgers nodig, waarbij we elkaar belangen en opvattingen respecteren, conflicten oplossen door dialoog en onderhandelen, en verantwoordelijkheid nemen voor elkaar (SP 2006: 9). Als de koppeling met burgerschap niet heel expliciet wordt genoemd, maar er toch duidelijk een verwijzing is op grond waarvan we mogen aannemen dat de burger hier handvatten krijgt m.b.t. goed burgerschap, dan is het deugdengebruik ook volledig meegewogen. Bijv.: 'We hebben respect voor elkaar en zijn duidelijk in wat wel en wat niet kan' (CDA 2006: 24), of; 'Wij streven naar een samenleving waarin mensen met verschillende overtuigingen elkaar verstaan en respecteren en niet alleen 'staan op hun rechten' maar ook ernst maken met de plichten jegens elkaar en de samenleving.' (CU 2006: 6) Maar vaak is het gebruik van de deugdenterm 'respect' en zijn clustergenoten niet zo eenduidig, bijvoorbeeld als het gaat over 'respect voor de rechten van de mens'. Door vele partijen wordt dit punt genoemd, en het lijkt welhaast een vaste formule geworden te zijn. In de gevallen waarin 'respect voor mensenrechten' als vaste wending is gebruikt, in zeer algemene en weinig inhoudelijk in te vullen termen, dan hebben wij dit niet als deugd gerekend. Wanneer in het licht van de internationale samenwerking echter wel een inhoudelijke invulling wordt gegeven aan 'respect' als deugd, dan is zij weer wel meegerekend, bijv.: 'Internationale samenwerking dient gebaseerd te zijn op wederzijds respect en begrip voor elkaar situatie, belangen en beweegredenen' (D66 1994: 94). Omdat hier echter eerder instituties dan individuele personen onderwerp zijn, wordt in een dergelijk geval de deugd niet als individueel gericht meegewogen.

Een ander voorbeeld: we zien dat bij een meting van het letterlijk voorkomen van het deugdencluster 'geloof' we weliswaar geen hoge scores vinden, maar toch komen de onder deze categorie geschaarde deugdentermen bij elke partij voor. Hier kunnen we goed zien dat een dergelijke aanpak nog geen bindende uitspraken kan doen over de functie en strekking van een voorkomende deugd. Zoals de bijbehorende tabel in deel III aangeeft, wordt met uitzondering van de ChristenUnie door geen enkel partijprogramma 'geloof' als deugd gebruikt. Telkens komen we tegen dat 'geloof' gebruikt wordt als een retorische manier om iets duidelijk te maken, bijv.: 'het CDA,

de VVD ‘gelooft in’... . Soms zien we weliswaar ‘geloof’ gebruikt in een meer passende context, maar daar zien we vaak dat ‘geloof’ een vaste uitdrukking wordt, bijv.: ‘De fundamentele waarden van onze samenleving zijn vrijheid voor en gelijkwaardigheid van ieder mens, ongeacht opvattingen, geloof, seksuele geaardheid, gerichtheid of herkomst’ (D66 2006: 15,64). Deze nadruk op of uitleg van art. 1 van de Grondwet vinden we bij verschillende programma’s terug. ‘Geloof’ wordt hiermee niet ingevuld als positieve karaktereigenschap van mensen en een dergelijke zinsnede wordt dan niet meegeteld als deugd. De fundamentele waarden die achter in artikel 1 Grondwet tot uitdrukking komen zijn immers vrijheid en gelijkwaardigheid.

In hoofdstuk 2 worden de uitkomsten van het onderzoek op de programma’s tabellarisch weergegeven. In de tabellen wordt onderscheiden tussen (1) het letterlijk voorkomen van (leden van) woordfamilies (‘rechtvaardig’, ‘rechtvaardigheid’), (2) het voorkomen als een deugdbegrip. (3) Er wordt tevens [tussen haakjes] vermeldt hoe vaak een deugdbegrip slaat op het karakter of het gedrag van individuen. In de daarop-volgende tekst treft de lezer per deugdencluster aan hoe een partij met de deugdenterm omgaat en welke deugden binnen het cluster vertegenwoordigd zijn. Als er binnen het cluster een grote mate is aan ‘letterlijk voorkomen’ van een deugd, maar een lage mate van deugdengebruik, dan is in de tekst aangegeven hoe de termen in de tekst van de programma’s zijn gebruikt. We hebben ernaar gestreefd om zoveel mogelijk ook de tekst van de programma’s weergegeven om de lezer een goede indruk te geven van de woorden en formuleringen van de diverse partijen.

3.2 Deugden in de programma's van politieke partijen

3.2.1 Deugden met relatief hoge scores

Al bij voorbaat is te bedenken dat het niet gemakkelijk is om in politieke programma's iets over deugden te zeggen. Politieke programma's hebben de functie om in een maatschappij die gekenmerkt wordt door een levensbeschouwelijke pluraliteit wervend voor een politieke visie op te treden. Juist als men beseft dat de wereld-beschouwelijke pluraliteit een legitieme en blijvende eigenschap van onze maatschappij is, wordt het spreken over deugden moeilijk. Het aanspreken op deugden kan nl. gauw worden opgevat als 'voorschrijven' van een specifieke visie op het goede die in de perceptie van velen haaks staat op de wereldbeschouwelijke pluraliteit.⁵ Ook werven politieke programma's door te beklemtonen wat de politieke partijen *voor de burger* kunnen betekenen. Het ligt dan minder voor de hand te spreken over wat *burgers voor de samenleving* kunnen betekenen.

Aan de andere kant hebben politieke programma's ook een verhelderende, argumentatieve functie, die nauw verweven is met hun wervende functie. Politieke programma's etaleren (idealiter op een overtuigende, coherente en argumenterende manier) een politieke visie. Over het algemeen lijken de politieke partijen overtuigd dat in een zich veranderende wereld belangrijke verantwoordelijkheden opnieuw bij de burger moeten worden neergelegd. Als de sturing van het gedrag van de burgers niet alleen aan economische prikkels zal worden overgelaten, ligt het voor de hand, om door middel van deugden, eigenschappen die pro-sociaal gedrag ondersteunen, het ethische vermogen van burgers tot zelfsturing (en waar nodig, zelfbeperking) aan te spreken. De politieke partijen staan dus voor een dilemma. Aan de ene kant is het lastig deugden te thematiseren, aan de andere kant zal men wel over de bij de burger gewenste deugden moeten spreken.

⁵ Binnen de politieke theorie worden dergelijke benaderingen vaak 'perfectionistisch' genoemd en tegenover 'neutrale' benaderingen gesteld (vgl. bijv. Wall & Klosko 2003). 'Perfectionistische' visies proberen een normatieve morele schets van het bestaan als mens en burger aan te bieden. 'Neutrale' visies daarentegen beklemtonen dat perfectionistische visies tekortschieten omdat zij voorbijgaan aan het feit van de wereldbeschouwelijke pluraliteit. Dit feit erkennen betekent de morele verplichting erkennen om de centrale maatschappijcoördinerende rol niet aan een specifieke visie op het goede te geven (vanwege het voortrekken en achterstellen van specifieke visies op het goede), maar aan de notie van het 'gerechte' (faire, eerlijke), die een meer formele kijk op de rechten en plichten van de burgers geeft en zoveel mogelijk neutraal blijft ten opzichte van specifieke visies op het goede.

Hoe de politieke partijen in hun programma's omgaan met dit dilemma, is het onderwerp geweest van onze analyse waarvan we in dit hoofdstuk verslag doen. Analyses zijn verricht over de verkiezingsprogramma's t.b.v. de verkiezingen in 2006, 1994 en 1977. Daarnaast is gekeken naar het voorkomen van deugden in de beginselprogramma's van de diverse partijen. Daarbij is steeds uitgegaan van het eerste naoorlogse beginselprogramma van de desbetreffende partij.⁶ Het onderzoek richt zich uitsluitend op de partijen die momenteel zitting hebben in de Tweede Kamer.

Onderzocht zijn de scores van de politieke programma's op twintig clusters van deugdbegrippen. Voor elke deugd is een tabel gemaakt, die als volgt is opgebouwd: in de eerste kolom treft u het aantal keren dat het deugdenbegrip in het desbetreffende programma letterlijk is genoemd. In de tweede kolom is gekeken naar de aantal keren dat de desbetreffende deugd na close reading beoordeeld is als deugd, waarbij tussen haakjes is aangegeven hoe vaak de deugd wordt gebruikt om gedrag van individuen (burgers) te duiden. Daar waar de desbetreffende partij nog niet bestond, of een grondslagenprogramma niet bestaat, is een liggend streepje geplaatst. In de begeleidende tekst zijn kenmerkende gegevens omtrent de strekking van de begrippen samengevat.

De deugden zijn in twee categorieën verdeeld: in een eerste categorie vallen deugden met 'relatief hoge scores'. Dat zijn deugden die in vier of meer programma's als burgerlijke deugd wordt gepresenteerd (als begrippen die op individuele burgers slaan en niet enkel betrekking hebben op partijen, structuren of beleidsdoelstellingen). Alle andere deugden vallen in een tweede categorie als 'deugden met relatief lage scores'.

⁶ Bij de SP is gekozen voor het beginselprogramma uit 1987. Voor de PvdD en de PVV geldt dat zij (nog) geen officieel beginselprogramma hebben. Het is lastig andere documenten voor een beginselprogramma te substitueren. Hier is ervoor gekozen een dergelijke analyse achterwege te laten.

3.2.1.1 Verantwoordelijk zijn/verantwoordelijkheid nemen

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	34	92	17	96	28 [19]	88[59]	12 [9]	82 [69]
CU	38	-	-	22	27 [23]	-	-	17 [10]
D66	25	51	12	5	12 [3]	20 [6]	10 [9]	5 [5]
GL	5	16	-	12	3 [1]	7 [2]	-	9 [3]
PvdA	24	25	4	14	20 [14]	14 [4]	2 [0]	12 [5]
PvdD	10	-	-	-	6 [4]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	22	26	11	0	16 [12]	18[16]	9 [6]	0 [0]
SP	20	6	4	0	12 [8]	3 [1]	0 [0]	0 [0]
VVD	4	9	16	10	2 [1]	8 [7]	14 [8]	8 [6]

Met verantwoordelijkheid nemen/ verantwoordelijk zijn treffen we in de verschillende programma's een belangrijke deugd aan. Vrijwel geen enkele andere deugd scoort zo hoog en is zo vaak gericht tot individuele burgers als deze deugd. Uitschieter, zelfs in deze zoveel voorkomende deugdenterm is het partijprogramma van het CDA uit 1994, waar de deugd maar liefst 59 keer als individuele deugd voorkomt. Een paar voorbeelden: 'prioriteit heeft...[...] een herstelde verantwoordelijkheid, oftewel een samenleving waarin mensen hernieuwd omzien naar elkaar' (1994: 9) of: 'het accent in wet- en regelgeving dient te liggen op het scheppen van de kaders en het stellen van de normen, die burgers en hun verbanden activeren en die hen aanspreken op hun verantwoordelijkheid' (2006: 16). Dat dit volgens het CDA niet alleen een zaak is van de overheid moge duidelijk zijn uit de gehele strekking van het CDA programma van 1994, dat als kern 'herstel van verantwoordelijkheid' heeft. Scholen, werkgevers, werknemers, zorginstellingen, studenten, agrariërs, kortom allerlei bevolkingsgroepen en instelling worden in dit programma rechtstreeks aangesproken op hun eigen verantwoordelijkheid. In het CDA programma van 2006 komt dit nogmaals kort weergegeven terug: 'Het CDA heeft een christelijke mens- en maatschappijvisie. Dat betekent dat mensen tot persoonlijke groei komen door verantwoordelijkheid voor elkaar te nemen' (2006: 19). Ook bij de ChristenUnie zien we een relatief hoge score op 'verantwoordelijkheid'. De partij constateert 'een nieuwe verdeling in verantwoordelijkheden tussen overheid en burger' (2006: 5). De ChristenUnie geeft hierbij haar visie op de samenleving: 'Voor de ChristenUnie is een goede samenleving een samenleving die gekenmerkt wordt door onderlinge verbondenheid: rechtvaardig, verantwoordelijk en toekomstbestendig, met oog voor wat van blijvende waarde is' (2006: 6). Voor de SGP bestaat er duidelijk een evenwicht tussen de verantwoordelijkheid van de overheid en die van individuele burgers: 'De mogelijkheden van de staat om op dit punt (gezin en huwelijk) iets af te dwingen worden begrensd door de eigen verantwoordelijkheid die personen en gezinnen zelf hebben' (2006: 4). En alhoewel 'verantwoordelijkheid' binnen de SGP-programma's vaak als 'zwaar' voor ouders en opvoeders wordt aangemerkt, is zij duidelijk in haar standpunt: 'Oog voor de ander

is allereerst een zaak van het hart, een zaak van iedereen. Niemand mag zich aan zijn of haar verantwoordelijkheid onttrekken' (2006: 15) en: 'de andere kant van de medaille is dat de mens niet ongebreideld zijn gang mag gaan. Hij heeft een duidelijke verantwoordelijkheid tegenover God en tegenover zijn omgeving. Die verantwoordelijkheid moet hij in eerste instantie zélf invullen' (2006: 32).

Deze 'eigen verantwoordelijkheid' speelt ook een grote rol in de programma's van de liberale partijen. Ook D66 spreekt verschillende groepen aan op hun eigen verantwoordelijkheid: 'Geen grote overheidsgepaste onderwijshervormingen, maar ruimte voor de eigen keuze en verantwoordelijkheid van scholen, instituten, leerlingen en ouders' (2006: 19). Naast de nadruk op de verantwoordelijkheid van particuliere instellingen en private personen, geeft D66 ook de verantwoordelijkheid van de overheid aan: 'de overheid heeft de verantwoordelijkheid zich voorspelbaar en betrouwbaar op te stellen richting de burger' (2006: 49), hetgeen overigens gedragen wordt door de regels van het Nederlands recht. Maar meer nog dan de overkoepelende en structurerende verantwoordelijkheid van de overheid, blijft in de visie van D66 de burger zelf verantwoordelijk: 'Zelfregulering is de regel. Zo wordt de uitvoering van regels beter gewaarborgd en ligt de verantwoordelijkheid daar waar hij hoort: bij de mensen zelf' (2006: 59). De VVD schetst hierbij een idealistisch beeld van de burger: 'De burger voelt zich verantwoordelijk voor zijn bestaan en wil die verantwoordelijkheid waarmaken door zelf een inkomen te verdienen' (1994: 4). De VVD streeft daarom naar 'vergroting van de keuzevrijheid, omdat zij weet dat mondige en zelfstandige mensen een grotere verantwoordelijkheid toekomt' (1994: 5). Het 1994-programma van de VVD staat in het licht van het 'bevorderen van de zelfstandigheid en de eigen verantwoordelijkheid' (o.a. 1994: 20, 24, 35).

De PvdA levert op zo'n concept van 'eigen verantwoordelijkheid' forse kritiek: 'We worden aangesproken op "eigen verantwoordelijkheid". Een mooi streven, maar in de praktijk van het CDA en de VVD betekent het vooral dat je alles maar een beetje zelf uit moet zoeken' (2006: 1) en: 'Door te hameren op de "eigen verantwoordelijkheid" is er een soort ieder-voor-zich maatschappij ontstaan, waarin mensen van elkaar vervreemden' (2006: 35). Wat verstaat de partij dan onder 'verantwoordelijkheid' en in hoeverre gebruikt zij de term als een deugd van individuele burgers? Het is opvallend dat de PvdA verantwoordelijkheden niet altijd bij de overheid legt, maar ook vrijwel nooit bij individuele burgers: in het PvdA-programma van 2006 komen de verantwoordelijkheden vooral te liggen bij de instituties en besturen, de scholen en de ondernemingen (vgl. o.a. 2006: 4, 16, 20, 34, 38). GroenLinks constateert een trend van een toenemende individualisering en haar spanningsveld met solidariteit en verantwoordelijkheid nemen: 'Meer zelfstandigheid voor individuen staat geenszins haaks op publieke verantwoordelijkheid. Integendeel, individualisering opgevat als persoonlijke verantwoordelijkheid is zelfs een voorwaarde voor eigentijdse solidariteit' (1994: 5).

Bij de SP vinden we een gedeelde verantwoordelijkheid tussen overheid, instellingen en ondernemingen en individuele burgers. De individuele verantwoordelijkheid van burgers is volgens de SP een kern van de ‘gezondheid’ van de samenleving: ‘Een gezonde democratie staat of valt met actief burgerschap, waarbij mensen verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen denken en doen’ (2006: 8).

3.2.1.2 Respect

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	24	16	6	9	7 [5]	1 [0]	2 [0]	4 [1]
CU	22	-	-	4	9 [4]	-	-	2 [0]
D66	13	8	3	4	2 [0]	4 [3]	2 [0]	4 [2]
GL	6	2	-	2	2 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	15	7	0	3	9 [2]	1 [1]	0 [0]	3 [1]
PvdD	14	-	-	-	7 [2]	-	-	-
PVV	1	-	-	-	1 [0]	-	-	-
SGP	10	2	5	0	7 [6]	2 [2]	2 [0]	0 [0]
SP	14	2	0	0	3 [2]	2 [2]	0 [0]	0 [0]
VVD	3	3	4	0	2 [0]	0 [0]	1 [1]	0 [0]

De onderzochte deugdtermen zijn ‘respect’, ‘eerbied hebben/tonen’, ‘beschaafdheid’, ‘fatsoen’ en ‘begrip’. Het begrippencluster ‘respect’ (en dan vooral vanwege de hoge scores van het begrip ‘respect’) is een centrale deugdencategorie in de programma’s van 2006. We zien, in vergelijking met de voorgaande programma’s (1994, 1977) een duidelijke opkomst van het begrippencluster (en dan vooral van de roep naar ‘respect’). Het is de enige deugd waarbij we in de verkiezingsprogramma’s uit 2006 geen enkele nul-meting (als deugdbegrip) hebben. De connotatie dat we anderen met respect dienen te behandelen is een belangrijk onderdeel van intermenselijke relaties, maar de meningen zijn vaak wel verdeeld over wat respectvol is, wanneer iemand respect verdient en op basis waarvan. Respect komt van het Latijnse *respicere*: terugblikken, in acht nemen (vgl. Becker 2007: 293). Hierin ligt de achting of erkenning van (de eigenheid van) de ander besloten. In deze opvatting van ‘respect’ staat de relatie tussen mensen centraal. Daarnaast wordt recent meer en meer aandacht besteed aan de vraag of ook dieren en de natuur respect verdienen. Binnen de politiek en de moderne rechtsstaat wordt respect veelal op een tweede manier opgevat, namelijk als het ware ‘geinstitutionaliseerd’ in de vorm van een grondwet en internationale verdragen over mensenrechten e.d. In de politieke partijprogramma’s vinden we beide opvattingen van respect terug; een opvatting die gericht is op de onderlinge verhoudingen van mensen (en bij wijze van uitbreiding ook dieren en de natuur) en een opvatting waarbij respect geinstitutionaliseerd is in nationale en internationale regelgeving. Respect wordt dus niet alleen uitgelegd in de vorm van rechten, maar ook wordt de persoonlijke autonomie van personen, culturele tradities van minderheden, sociale steun en zorg en de verhouding van de mens tot natuur en

milieu tot onderwerp van discussie gemaakt. Maar waar wordt het begrip 'respect' gebruikt als deugd en wanneer is zij gericht op individueel handelen van burgers?

Bij het CDA treffen we duidelijk verwoord dat 'respect' een centrale plaats binnen het concept van burgerschap moet hebben: 'Fatsoen, respect, tolerantie zijn belangrijke aspecten van burgerschap' (2006: 25, 32) en: 'respect voor de minderheid is een essentieel kenmerk van onze democratie' (1980: 4). In de beschrijving van 'respectvol handelen' is het CDA minder duidelijk, maar legt zij in elk geval een basis voor interpretatie m.b.t. de ideeën die de partij heeft van een respectvolle samenleving/ burger: 'We hebben respect voor elkaar en zijn duidelijk in wat wel en wat niet kan' (2006: 24) en: 'Het fundament ligt in waarden die we delen; respect voor elkaar, solidariteit, de overtuiging dat ieder mens gelijk is, het geloof in de democratie en vrijheid van meningsuiting, het besef van onverenigbaarheid van geloof en dwang' (2006: 25). Ingegeven door de actualiteit van de hedendaagse discussies over islamitisch fundamentalisme, is het CDA weloverwogen in haar keus de kwestie van 'geloof en dwang' in haar partijprogramma van 2006 verder uit te bouwen: 'Het CDA hecht er aan om vanuit christelijke waarden en normen te werken aan een samenleving waarin respect voor elkaar van groot belang is' (2006: 33) en: 'We willen een respectvolle, maar kritische dialoog tussen religies en levensbeschouwingen bevorderen' (2006: 93). Wat precies de inhoudelijke invulling van deze christelijke waarden is, wordt niet geheel duidelijk uit het programma; het CDA is echter wel duidelijk in haar opvatting dat het gezin bij uitstek de plaats is waar mensen deze waarden verder leren vormgeven: 'Kinderen en volwassenen leren er wat liefde, geborgenheid en zelfvertrouwen is en leren anderen respecteren' (2006: 10).

De tweede peiler van respect die het CDA noemt in haar verkiezingsprogramma is de internationale overeenstemming over respect voor rechten van de mens. Dit internationale aspect neemt in 2006 echter een veel minder voorname plek in dan in het programma van 1994. In 2006 wordt ook in dit internationale aspect van respect veel nadruk gelegd op de eerbiediging van eigenheid en cultureel erfgoed: 'De inwoners van de Europese lidstaten delen ook een gezamenlijke geschiedenis en waarden die zijn verankerd in respect voor de mensenrechten, voor de democratie, voor de rechtsstaat en voor elkaars culturen' (2006: 93). In 1994 zien we dat respect vrijwel volledig wordt vormgegeven langs de lijnen van internationale politiek, waarbij de nadruk ligt op het naleven van mensenrechten. 'Het CDA streeft naar een wereldrechtsorde in het kader van de Verenigde Naties, die gekenmerkt wordt door vrede en veiligheid; wereldwijd respect voor de rechten van de mens maakt daar wezenlijk onderdeel van uit' (1994: 101). Daarnaast speelt de pluriformiteit van de samenleving een rol, maar deze heeft een minder moraliserende functie dan in 2006: 'Aanvaarding van en respect voor pluriformiteit is voor het CDA een centraal uitgangspunt' (1994: 74).

We zien dus in de vergelijking tussen 2006 en 1994 dat er een duidelijke verandering heeft plaatsgevonden m.b.t. de interpretatie van de deugd respect. Waar in 1994

respect voornamelijk gericht is op grote internationale verbanden en het respecteren van mensenrechten door naties en bevolkingsgroepen ver buiten onze eigen landsgrenzen, daar zien we in 2006 een tendens om respect te koppelen aan de eigen bevolking, aan de omgang van mensen met een andere sociaal-economische en culturele achtergrond, die zich vestigen binnen onze landsgrenzen. Daarnaast is de roep om respect meer en meer een reflectie van een zekere bezorgdheid om het functioneren van de rechtsstaat, een zoeken naar contact met de burger, en een weinig krachtig en soms zelfs wanhopige poging de burger te laten handelen volgens normen en waarden die inhoudelijk vaak erg onduidelijk geworden zijn, maar worden benoemd als ‘onze gemeenschappelijke waarden.’

De ChristenUnie tracht een inhoudelijke invulling van zulke ‘gemeenschappelijke waarden’ te geven door te wijzen op de *plichten* van de burger, die naast de ‘verworven’ rechten moeten treden: ‘Wij streven naar een samenleving waarin mensen met verschillende overtuigingen elkaar verstaan en respecteren en niet alleen “staan op hun rechten”, maar ook ernst maken met hun plichten jegens elkaar en de samenleving’ (2006: 6). Op diverse plaatsen in haar verkiezingsprogramma pleit de ChristenUnie voor ‘actief burgerschap’, waarbij integratie van diverse groepen en verschillende (geloofs)overtuigingen het onderliggende doel lijkt: ‘Gemeenschapsvorming is alleen mogelijk in een maatschappij waarin niet alleen ruimte en respect is voor een verscheidenheid aan sociale gemeenschappen, maar waarin mensen ook worden opgeroepen en gestimuleerd om de handen ineen te slaan en zich in te zetten voor elkaar en voor de samenleving’ (2006: 9) en: ‘Religieuze minderheden, waaronder in het bijzonder Moslims, genieten grondwettelijke vrijheden als godsdienstvrijheid en moeten daarom op hun beurt ruimte en respect opbrengen voor mensen met een andere godsdienst of levensovertuiging’ (2006: 37). Interessant is dat de ChristenUnie een hoofdstuk wijdt aan het onderscheid tussen ‘respectvol integreren’ en ‘gedwongen assimileren’ (o.a. 2006: 37). Misschien is juist van een partij die gevormd is vanuit haar geloofsovertuiging een dergelijke houding ten opzichte van de vrijheid op geloofs- en levensovertuiging te verwachten. Anderzijds hanteert de ChristenUnie het belang van respectvol spreken over andersdenkenden ook als kwaliteitseis waaraan (in het bijzonder) het islamitisch onderwijs moet worden getoetst: ‘Tot die kwaliteitseisen behoort dat het Islamitisch onderwijs met respect over joden, christenen en andere gelovigen spreekt en leerlingen voorbereidt op actief burgerschap’ (2006: 37).

Een ander, voor de ChristenUnie belangrijk aspect van respect is haar houding ten opzichte van ‘respect voor het leven’. Vanuit wat zij noemt ‘eerbied voor de Schepper’ neemt zij het volgende standpunt in omtrent kloneren: ‘Kloneren van dieren en mensen vraagt om een verbod vanwege het gebrek aan respect voor (de gebruikelijke voortplanting bij) dieren en mensen’ (2006: 74) en ‘Hier past uit eerbied voor de Schepper en respect voor dieren en planten grote bescheidenheid en zorgvuldigheid’ (2006: 73).

Bij de SGP vinden we eveneens dit religieuze principe van respect voor het leven. In haar verkiezingsprogramma verwoordt zij haar standpunt in termen van ‘fatsoen’ en ‘eerbied’, waardoor de effecten van overschrijding van deze uitgangspunten scherper worden gesteld: ‘Voor velen is de abortusdiscussie een gepasseerd station, maar voor de SGP niet! Het is en blijft ten hemel schreiend dat er in een “beschaafd” land als Nederland iedere werkdag 130 kinderen het recht om te leven wordt ontnomen’ (2006: 18). De SGP toont zich hier een partij van vaststaande normen en waarden, waarbij eenieder die deze waarden niet onderschrijft niet beschaafd en niet fatsoenlijk is: ‘Voor een rechtstaat is eerbied en bescherming van het menselijk leven – hoe pril of hoe oud – van wezenlijk belang’ (2006: 10). Dit strekt zich uiteraard ook uit naar het individu: ‘Want het leven is geen mensenwerk, maar een Godsgeschenk. Dat verplicht tot heilig ontzag en eerbied, en verbiedt ons ook om achteloos en roekeloos met dat leven om te gaan, bijvoorbeeld door [.....] of een anderszins ongezonde levensstijl’ (2006: 15). In haar standpunt geeft de SGP vrij duidelijk aan wat volgens haar de grenzen zijn op basis waarvan iemand respect verdient: ‘Fatsoen is niet af te dwingen, dat is zeker waar, maar onfatsoenlijk of onheus gedrag kan wel benoemd en aan de kaak gesteld worden. Dat is een kwestie van beschaving’ (2006: 24). Fatsoen is in haar verkiezingsprogramma een fundamentele aspect dan respect, d.w.z. uit fatsoen, hetgeen een teken is van beschaving, komt als vanzelfsprekend respect voort. De kaders van ‘fatsoen’ worden door de SGP uiteraard leidend aangegeven door haar verstaan van Bijbelse principes. Dit strekt zich uit over vele levensgebieden, van seksuele voorlichting op scholen tot openbaar vervoer: ‘Basisregels als discipline, fatsoen, respect voor de leraar en voor elkaar, het afblijven van andermans spullen en zelfbeheersing, moeten ook op school worden bijgebracht’ (2006: 12) en ‘Bij seksuele voorlichting dienen de begrippen liefde, trouw, eerbied en respect kernwoorden te zijn’ (2006: 6) en: ‘Het openbaar vervoer dient de dag des Heeren te eerbiedigen’ (1977: 21).

Maar ook in haar evaluatie van bestuur en beleid speelt ‘fatsoen’ een belangrijke rol in het verwerven van respect: ‘Dat neemt niet weg dat Nederland bereid moet zijn om humanitaire hulp te geven aan ‘fatsoenlijke’ Palestijnse burgers en organisaties’. (2006: 38) en (over binnenlands bestuur): ‘Besef van verantwoordelijkheid jegens de samenleving en eerbied voor de van God gestelde gezagsverhoudingen zijn voorwaarde zonder welke de natie haar bestaansrecht verspeelt’ (1977: 5).

D66 geeft het belang dat de partij hecht aan respect al aan in haar beginselprogramma: ‘Betrokkenheid is verantwoordelijkheid en respect voor jezelf en anderen, voor de maatschappij’ (2000: 1). In haar verkiezingsprogramma van 2006 speelt ‘respect’ een cruciale rol als kernwaarde van de Nederlandse samenleving: ‘De fundamentele waarden van onze samenleving zijn vrijheid voor en gelijkwaardigheid van ieder mens, ongeacht opvattingen, geloof, seksuele geaardheid, gerichtheid of herkomst. Lichamelijke integriteit, geweldloze oplossing van belangenconflicten en een respectvol gehanteerde vrijheid van meningsvorming en -uiting, inclusief respect voor onze democratische rechtsstaat, zijn voor ons centrale waarden’ (2006: 15).

Opvallend is, dat daarmee de betekenis van het begrip ‘respect’ verbreed wordt: naast een normatieve uitspraak over datgene wat nodig is in het tussenmenselijke verkeer (respectvol gebruik van vrijheid van meningsuiting) wordt respect ook tot een houding ten opzichte van de fundamenteën van de rechtsstaat zelf. Dit wordt later in het programma als volgt herhaald: ‘Lichamelijke integriteit, geweldloze oplossing van belangenconflicten en een respectvol gehanteerde vrijheid van meningsvorming en -uiting, inclusief respect voor onze democratische rechtsstaat’ (2006: 64). Deze verandering lijkt ingegeven door zorgen over de toekomst van het democratisch bestel, zorgen over een dreigende aantasting van de rechtsstaat, waardoor cruciale waarden – o.a. het respect voor de eigenheid van het individu – op de tocht zouden kunnen komen te staan. In haar eerdere programma’s (1994, 1977) lijkt D66 het begrip ‘respect’ te beperken op de individuele ontplooiingsmogelijkheden van mensen, respect voor hun autonomie, eigenheid en culturele achtergrond: ‘Vrijwilligerwerk is van belang voor maatschappelijke ontplooiing, participatie, integratie en vaak ook het zelfrespect van mensen’ (1994: 15) en: ‘Respect en waardering voor het meegebrachte culturele erfgoed zijn daarbij op zijn plaats, maar dat mag geen barrières opwerpen die het isolement in stand houden en mag evenmin in botsing komen met de mensenrechten’ (1994: 65).

Opvallend in de programma’s van D66 is het vroege begin van haar aandacht voor natuur en milieu. Al in het verkiezingsprogramma uit 1977 is het denken over respect m.b.t. dieren, planten en de planeet een centraal punt, hetgeen opmerkelijk is als men dat vergelijkt met de [weinig] aandacht die andere partijen in hun toenmalige verkiezingsprogramma’s besteedden aan deze problematiek: ‘Een beschaafde samenleving hoort fatsoenlijk om te gaan met dieren’ (2006: 52) en: ‘Dieren hebben een intrinsieke waarde en dienen respectvol en waardig behandeld te worden’ (1994: 44) en (over een evenwichtig ecosysteem): ‘Dat heeft net zo goed te maken met meer respect voor de natuur als met het leefbaar houden van de binnensteden...’ (1977: 9).

Verrassend is dat GroenLinks de bescherming van dier en milieu niet in termen van ‘respect’ verwoordt. ‘Respect’ komt als begrip één enkele keer voor – niet in relatie tot dier en milieu, maar in relatie tot mensenrechten: ‘Handhaving van de vrede, respect voor mensenrechten en een wereldwijde duurzame ontwikkeling vormen de hoofddoelen van een goed buitenlands beleid’ (1994: 7).

In de verkiezingsprogramma’s van de PvdA wordt ‘respect’ als centraal ingrediënt van goed burgerschap beschouwd, b.v.: ‘Het eerste is burgerzin, namelijk; respect voor opvattingen van anderen en hun levensstijlen (mits binnen de grenzen van het recht)’ (1994: 96). Belangrijk thema is het respect dat van de overheid wordt getoond t.o.v. de culturele en religieuze uitingen van de burgers: ‘Alle burgers, inclusief immigranten, mogen rekenen op vrijwaring van discriminatie en op een respectvolle behandeling van culturele en religieuze uitingen die vallen binnen de grenzen van de democratische rechtsstaat’ (2006: 39). Opvallend is de klemtoon op het voorwaardelijke karakter van respect: respect eindigt waar individueel handelen in strijd is met de wet. Het thema van de grenzen van het respect is daarmee geagendeerd, maar verder wordt het begrip

respect niet ingevuld. Respect is, overigens net als in de programma's van andere partijen eerder een bezwerende formule, een 'umbrella term', dan een analytisch heldere categorie: 'Respect voor elkaar. We leven met elkaar en moeten goed met elkaar omgaan' (2006: 4) en 'ook de overheid moet met respect omgaan met mensen' (2006: 4). Volgens de PvdA kunnen we dan op 'basis van respect en gelijkwaardigheid' samen leven (2006: 39).

Daarnaast vinden we ook een toepassing van het begrip 'respect' op de internationale politiek. Naast de focus op respect voor mensenrechten, zoals we dat ook terugvinden in de programma's van andere partijen, hamert de partij op respect voor de internationale rechtsorde en de ondersteuning van 'goed bestuur' (o.a. 2006: 52 e.v.).

Voor de SP is respect onderdeel van goed burgerschap, een eigenschap die verder strekt dan het naleven van regels: 'Een gezonde democratie heeft naast formele regels ook een democratische omgang tussen burgers nodig, waarbij we elkaars belangen en opvattingen respecteren, conflicten oplossen door dialoog en onderhandelen, en verantwoordelijkheid tonen voor elkaar' (2006: 9). De SP legt uitdrukkelijk een verband tussen een sociale samenleving en 'respect': 'Een sociale samenleving begint met een solidaire jeugd, die beseft hoe belangrijk democratie is, die leert omgaan met conflicten en tegenslagen en anderen leert respecteren' (2006: 56). Dit is één van de zeldzame gevallen waarin een partijprogramma rechtstreeks de burgers op het belang van een deugd aanspreekt: De doelstelling van een sociale samenleving '(...) zal de burger moed geven en ook inspireren om ook zelf bij te dragen aan het handhaven van een fatsoenlijke samenleving en onderling respect' (1994: 12). 'Zo kunnen we tegengas geven aan ongefundeerd wantrouwen in democratische instituties, gebrek aan respect voor andersdenkenden en de opkomst van antidemocratische stromingen, die de democratische rechtsstaat afwijzen' (2006: 9). Ook internationaal gaat het standpunt verder dan de noodzaak respectvol om te gaan met mensenrechten; de SP geeft ook het kader aan waarbinnen dit getoetst kan worden, nl. met behulp van de richtlijnen van het internationale recht (2006: 70).

Opmerkelijk voor de SP is dat haar begrip van 'fatsoen' dusdanig is, dat zij wellicht beter past bij 'betrouwbaarheid' of 'rechtvaardigheid' dan in het cluster 'respect'. Voor de SP geldt: 'Behoedzaam en zorgvuldig omgaan met de middelen die door de samenleving worden opgebracht is een kwestie van politiek fatsoen' (2006: 75).⁷

Voor de VVD hangt het begrip 'respect' nauw samen met persoonlijke keuzevrijheid: 'Juist het respect voor ieders individuele vrijheid maakt onze samenleving rijkgeschakeerd, hecht en weerbaar' (2006: 2). Het verband tussen persoonlijke

⁷ De SP spreekt tevens over het recht dat burgers hebben op een fatsoenlijke woning (2006: 16, 38) en om fatsoenlijk te worden betaald (2006: 14), en de rechten van buitenlandse (seizoen)arbeiders op een fatsoenlijk loon en sociale voorzieningen (2006: 14).

keuzevrijheid en respect komt ook daar in beeld, waar ‘respect’ of verwante begrippen niet als deugd worden gebruikt: Bijv. in het verkiezingsprogramma uit 1977 over de abortuskwestie: ‘Zij [de VVD] wil respecteren het oordeel zowel van degenen die voor zichzelf abortus onder de voor hen geldende omstandigheden toelaatbaar achten als van degenen die deze ingreep ontoelaatbaar achten’ (2006: 12). Opvallend is ook hier, net als bij D66, dat in haar programma van 2006 relatief weinig aandacht is voor het respect voor de individuele vrijheid, maar veel eerder voor de geïnstitutionaliseerde weerslag daarvan in de democratische rechtsstaat. Dit komt tot uitdrukking door het hameren op respect voor de grondwet en voor gezagsdragers (vgl. 2006: 1). Artikel 1 van de Grondwet wordt hier gezien als de belichaming van de fatsoenlijke en beschaafde samenleving: ‘Het is de fatsoensnorm van en voor onze samenleving’ (2006: 1). Wat de PVV betreft, is opmerkelijk dat ‘fatsoen’ het enige deugdbegrip is dat we in het programma van PVV kunnen vinden: ‘Het fatsoen moet terug in de samenleving’ (2006: 1).

Concluderend kunnen we stellen dat ‘respect’ in de recente programma’s (2006) een belangrijke deugdencategorie geworden is. Getuige de lage scores bezag men ‘respect’ in 1977 en 1994 duidelijk minder als een issue dan in 2006. In de programma’s van 2006 levert het deugdencuster ‘respect’ een aantal ‘umbrella terms’ waarmee verantwoordelijk burgerschap wordt aangeduid, overigens zonder inhoudelijk concreet te worden.

3.2.1.3 Actief zijn/meedoen

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	24	15	10	4	16 [14]	7 [3]	6 [1]	0 [0]
CU	10	-	-	2	4 [3]	-	-	1 [1]
D66	13	14	1	1	4 [1]	10 [4]	1 [1]	0 [0]
GL	8	11	-	1	8 [5]	3 [0]	-	1 [0]
PvdA	24	7	0	1	10 [6]	4 [2]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	4	0	1	0	0 [0]	0 [0]	1 [0]	0 [0]
SP	14	1	4	0	6 [4]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	6	14	0	0	2 [1]	3 [1]	0 [0]	0 [0]

Actief burgerschap is een begrip dat duidelijk opgang doet in de programma’s van politieke partijen. We hebben ervoor gekozen om ‘actief zijn’ en ‘meedoen’ in onze analyse mee te nemen, omdat in voorliggend onderzoek deze deugden onder gemeenteraadsleden veel genoemd werden. Wij waren daarom benieuwd of deze tendens ook te zien is in de programma’s van politieke partijen. Hoewel de scores niet heel hoog zijn, valt wel op dat in de loop der tijd de kwestie van actief burgerschap

belangrijker is geworden, en bij close reading zien we hoe krachtig de uitspraken hieromtrent van de diverse politieke partijen zijn.

Bij het CDA vinden we kort maar krachtig: 'Burgerschap is meedoen' (2006: 31). 'Meedoen' is met name relevant als oplossing voor de de integratie-problematiek: 'Het integratiebeleid dient gericht te zijn op zowel sociaal-economische participatie (meedoen via werk) als sociaal-maatschappelijke participatie (meedoen aan het dagelijks maatschappelijk verkeer), als politiek-bestuurlijke participatie (meedoen in politiek en bestuur)' (2006: 32, 33). Elders blijkt dat alle burgers worden aangesproken: 'Het vraagt van de overheid om een democratische en sociale rechtsstaat in stand te houden, die mensen aanspreekt om verantwoordelijk te zijn, actief en betrokken' (1994: 9). En ook de overheid heeft hierin een 'actieve' taak: 'De overheid betreft burgers actief bij haar besluitvorming' (1994: 16), want 'de mogelijkheid om actief te zijn versterkt het gevoel van eigenwaarde' (1994: 88).

De ChristenUnie spreekt zich uit in aansluiting op haar ideeën rondom eigen verantwoordelijkheid en participatie, zoals hierboven reeds besproken: 'Daarvoor zijn gemeenschappelijke normen en waarden nodig, die actief worden overgedragen. De burgers van ons land dragen allereerst zelf hiervoor verantwoordelijkheid en hebben ook de taak – ieder op zijn of haar plaats – zich in te zetten voor de samenleving' (2000: 2) en: 'Wij streven naar een samenleving waarin mensen tot hun recht komen met al hun talenten en gaven: betaald of als vrijwilliger, jong of oud, ziek of gezond. En waar niemand afgeschreven wordt, maar iedereen meedoet' (2006: 7).

Opvallend is dat we deze categorie deugden niet terug vinden in de programma's van de SGP. Ook de PvdA verwoordt de waarde van actief burgerschap: 'Van de al langer in Nederland wonende bevolking wordt een open houding en actieve belangstelling verwacht' (2006: 39) en: 'wij vinden actief burgerschap belangrijk voor iedereen, dus ook voor immigranten' (2006: 39). 'Dit betekent ook kansen bieden om de Nederlandse taal te leren, om mee toe doen' (2006: 39).

Bij D66 vinden we dezelfde gedachte: 'Wij verwachten daarbij het meest van die samenwerkingsvormen die zich uitstrekken tot alle betrokkenen bij een concreet (maatschappelijk) probleem, over levensbeschouwelijke en culturele of etnische grenzen heen. Daarvan gaat de sterkste impuls tot werkelijk meedoen uit' (1994: 63) en: 'Zo kunnen burgers en maatschappelijke organisaties worden gestimuleerd tot actief meedenken over wezenlijke politieke vragen' (1994: 51). Want, zo stelt D66: 'Wij vinden het vanzelfsprekend om welvaart te delen. We willen dat zoveel mogelijk mensen meedoen in het maatschappelijk en economisch proces, want daar worden we allemaal beter van' (2006: 14).

De VVD ziet de wenselijkheid tot 'actief zijn' en 'meedoen' vooral gelegen in het niet missen van de 'economische boot': 'Willen wij onze positie in de wereld en in een verenigd Europa verbeteren, dan moet de samenleving actiever worden' (1994: 3) en:

‘Te weinig mensen zijn actief om bij te dragen aan onze welvaart’ (1994: 9). ‘Het is toch te gek dat mensen die tot hun 60ste of 70ste willen meedoen aan de kant worden gezet’ (2006: 2). De VVD de relateert de deugd van de actieve deelname ook aan de integratie-problematiek: ‘Wie zich in Nederland wil vestigen moet kunnen meedoen in onze maatschappij’ (2006: 4).

De SP tenslotte verwoordt misschien wel het duidelijkst de roep om actief burgerschap: ‘Een gezonde democratie valt of staat met actief burgerschap, waarbij mensen verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen denken en doen’ (2006: 8). Daarbij stelt zij: ‘Dat kan ook door meer gebruik te maken van de bereidheid van burgers om mee te beslissen over de inrichting van de samenleving’ (2006: 8). En daarbij is jong geleerd oud gedaan: ‘In het onderwijs komt meer aandacht voor democratische vaardigheden en actief burgerschap’ (2006: 10).

Concluderend kunnen we stellen dat de politiek in toenemende mate roept om actief burgerschap, burgers die deelnemen, hun verantwoordelijkheid nemen. Dit blijkt vooral uit de close reading, waar we duidelijke uitspraken tegenkomen over actief burgerschap. Ook wordt deze opgang van actief burgerschap nog onderstreept doordat in de (oudere) beginselprogramma’s van de diverse politieke partijen het totaal geen issue blijkt te zijn.

3.2.1.4 Vrijheid/autonomie

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	11	14	3	11	4 [2]	7 [3]	0 [0]	2 [0]
CU	0	-	-	3	0 [0]	-	-	2 [0]
D66	37	33	8	8	23 [7]	25 [8]	6 [4]	8 [7]
GL	15	3	-	23	11 [6]	2 [2]	-	15 [7]
PvdA	13	31	2	10	5 [1]	10 [4]	0 [0]	7 [2]
PvdD	9	-	-	-	4 [0]	-	-	-
PVV	3	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	17	3	9	2	3 [1]	1 [0]	2 [0]	1 [0]
SP	14	3	0	1	1 [1]	2 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	8	8	49	20	6 [4]	3 [1]	33 [23]	20 [12]

Naar het zich laat aanzien zijn ‘vrijheid’ en ‘autonomie’ deugden met een bijzonder sterke politieke lading. Het zou niet verbazen als we bij de liberale partijen bijzonder hoge scores zouden aantreffen op deze twee deugden. De metingen tonen echter een meer genuanceerd beeld. Het valt op dat de scores op ‘vrijheid’ en ‘autonomie’ als letterlijk voorkomende term én als deugd bij de VVD in het programma uit 1977 en in het grondslagenprogramma uit 1948 veel hoger waren dan in de programma’s uit 1994 en 2006. Het tegenovergestelde lijkt waar voor D66 die zowel in haar verkiezingsprogramma van 1977 als in haar grondslagenprogramma geen bijzonder hoge score

op beide deugden laat zien. Echter in haar meer recente verkiezingsprogramma's (1994 en 2006) zien we de deugden 'vrijheid' en 'autonomie' terug als belangrijke kernelementen.

Ook buiten de liberale partijen wordt het deugdencluster vrijheid en autonomie veel gebruikt. Vrijheid is een centrale politieke categorie in de programmataal ook van niet-liberale partijen. Voor GroenLinks, bijvoorbeeld, is 'vrijheid' een fundamentele democratische waarde: 'Democratie gaat over betrokkenheid bij de samenleving. In vrijheid, verbonden met elkaar, tolerant en zonder discriminatie' (2006: 16). Uit het programma voor de verkiezingen in 1994: 'Variatie, keuzevrijheid, zelfontplooiing en toegankelijkheid zijn sleutelbegrippen [m.b.t. de kwaliteit van de samenleving]' (1994: 56). De partij ziet 'autonomie' en 'individualisering van de samenleving' op één lijn, waarbij zij zich tracht te onthouden van een waardeoordeel, maar 'autonomie' dus zeker niet als deugd van individuele burgers gebruikt (zie o.a. 1994: 5). Ook de PvdA geeft blijk van de waarde die zij hecht aan 'vrijheid' als deugd. Dit komt naar voren in het gebruik van vrijheid in het begrip 'keuzevrijheid', maar tevens in haar overtuiging dat burgers zelf kunnen beslissen over hun leven. Alhoewel 'autonomie' sporadisch voorkomt in de PvdA-programma's, wordt zij wel als deugd aangeduid: 'Zonder autonomie van de kunstenaars en producenten aan te tasten, kan de politiek hieraan (een goed productie- en expositieklimaat) een positieve bijdrage leveren' (2006: 31).

Ook bij de christelijke partijen CDA en SGP zien we scores van de term 'vrijheid' als deugd. Het CDA zet vrijheid als volgt neer: 'geestelijke vrijheid vraagt om pluriformiteit en verscheidenheid' (1994: 74). De SGP noemt 'vrijheid' als deugd waar de mens 'strijd heeft gevoerd om God te dienen overeenkomstig wat God ons in Zijn Woord voorhoudt' (2006: 25). Verder komt 'vrijheid' vooral voor in de vaste verbinding 'vrijheid van onderwijs', hetgeen voor de partij een belangrijk punt is.

3.2.1.5 Behulpzaamheid/zorgzaamheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	13	23	3	30	2 [2]	3 [0]	0 [0]	11 [6]
CU	26	-	-	0	0 [0]	-	-	0 [0]
D66	24	7	1	0	2 [0]	2 [0]	1 [1]	0 [0]
GL	20	11	-	4	0 [0]	2 [1]	-	1 [0]
PvdA	24	11	0	0	8 [0]	1 [1]	0 [0]	0 [0]
PvdD	18	-	-	-	1 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	24	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	37	16	11	0	9 [4]	5 [2]	0 [0]	0 [0]
VVD	4	0	1	0	2 [2]	0 [0]	1 [0]	0 [0]

Binnen het begrippencluster ‘behulpzaamheid/zorgzaamheid’ onderzoeken we naast deze twee deugden ook de begrippen ‘anderen bijstaan’, ‘onzelfzuchtigheid’, ‘medeleven’, ‘solidariteit’, ‘gastvrijheid’ en ‘steun’. In de publieke perceptie zijn juist solidariteit en zorgzaamheid in de laatste jaren door individualiseringsprocessen onder druk komen te staan. Aan de andere kant lijken de individualiseringsprocessen ook in het verlengde te liggen van wat de burger wil: controle over eigen leven. Een spanningsveld waarin moeilijke afwegingen nodig zijn. In onze metingen vinden we de actualiteit van de problematiek terug in een verhoudingsgewijs hogere score van het begrippencluster in de verkiezingsprogramma’s uit 2006. De scores berusten vrijwel uitsluitend op het begrip ‘solidariteit’ (en in duidelijk mindere mate op het begrip ‘steun’). ‘Zorgzaamheid’ scoort twee keer (bij GroenLinks⁸ en bij de PvdD)⁹ en ‘gastvrijheid’ scoort eveneens twee keer (bij de SGP en de VVD).¹⁰

Het begrip ‘solidariteit’ (van het klassiek-Latijnse *solidum*, ‘garant staan’ voor een ander, en het neo-Latijnse *solidaritas*), de deugd met de hoogste score binnen dit cluster benoemd een saamhorigheidsgevoel tussen mensen (vgl. Becker 2007: 302). Solidariteit kent vele betekenisniveaus en is verbonden met verschillende politieke concepten. Het voorkomen van ‘solidariteit’ in politieke programma’s moet dus kritisch worden gezien, te meer daar de inhoudelijke betekenis van solidariteit aanzienlijk kan verschillen per partij. ‘Solidariteit functioneert als een sleutelbegrip in de maatschappijconcepties van verschillende politieke stromingen: in de sociaal-democratische als één van de zogeheten basiswaarden naast vrijheid en gerechtigheid, in de christen-democratie naast gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap’ (Becker 2007: 303). Daarnaast is de gelaagdheid van solidariteit verraderlijk en worden de verschillende lagen door elkaar gebruikt. Van der Wal onderscheidt drie betekenisniveaus: *descriptief*, waarbij uitgegaan wordt van een innerlijk aanwezig gevoel van saamhorigheid en verbondenheid, *analytisch*, waarbij solidariteit een kernconcept wordt in (politieke) theorieën, en *normatief*, waarbij een oordeel wordt gegeven over de manier waarop een ‘goed mens’ in betrekking dient te leven met anderen (vgl. Becker 2007: 303). Het geeft vorm aan ideeën over ‘het goede leven’ en een volwaardig menselijk bestaan. Deze laatste vorm van solidariteit kenmerkt zich vaak in groepen door het gemeenschappelijk aannemen van wat ‘het goede leven’ geacht wordt te zijn; het definieert als het ware de identiteit van de groep en het individu in de groep en bepaalt haar grenzen. Tevens kunnen ideeën over groepsbelangen (wat ‘het beste’ is) of humanitaire gronden (medemenselijkheid, kwaliteit van leven) normerend zijn voor de inhoudelijke invulling van het solidariteitsbegrip. Voor deze analyse is het dus van belang in ogenschouw te nemen

⁸ 1x in de zin: zorgzaamheid naar de natuur.

⁹ 1x in de zin: zorgzaamheid voor dieren.

¹⁰ De SGP stelt: ‘Nederland hoort gastvrijheid te verlenen aan vervolgdten terwille van het geloof’ (1994: 23). Daar waar bij de SGP gastvrijheid gekoppeld is aan geloof, is het bij de VVD gekoppeld aan (economische) kansen: ‘Nederland moet gastvrijheid uitstralen om daarin [wereldwijde slag om talent] wervend te zijn’ (2006: 2).

waar en hoe het begrip solidariteit gebruikt wordt, welke functie het heeft, en in hoeverre 'solidariteit' een deugd benoemt. Solidariteit wordt als deugd beschouwd wanneer zij gebruikt wordt in de betekenis van 'positieve karaktereigenschappen van mensen.'¹¹ Dat wil zeggen dat de innerlijke overtuiging alsmede de gedragsmatige vormgeving van solidariteit als deugd worden gekenmerkt. Solidariteit als sociaal-politiek concept moet hierbij steeds gerelateerd worden aan de concrete voorstellen van een partij m.b.t. het wenselijke gedrag van burgers en goed burgerschap. Het concept solidariteit wordt in deze analyse niet als deugd beschouwd wanneer het slaat op sociaal-economische structuren.

In het CDA-verkiezingsprogramma van 2006 wordt solidariteit als één verantwoordelijkheid naast is gespreide verantwoordelijkheid, publieke gerechtigheid en rentmeesterschap genoemd (2006: 19). Ook in het CDA-programma van 1994 worden deze kernbegrippen gebruikt, met een duidelijke theologisch lading: De partij ontleent naar eigen zeggen deze 'bakens van haar politieke overtuiging' [bovengenoemde kernbegrippen] aan 'het Woord' (1994: 9). 'Zijn Woord scherpt het bewustzijn van de dingen, zet aan tot actie en biedt troost en hoop' (1994: 9). Voor haar invulling van het begrip 'solidariteit' steunt het CDA enerzijds op een moraal waarin van ieder mens een innerlijk gevoel van solidariteit met zijn of haar medemens wordt gevraagd: 'Solidariteit komt tot bloei waar mensen verder kijken dan hun eigen belang, oog hebben voor elkaar en zich inzetten om ook de ander tot zijn recht te laten komen' (2006: 19). Anderzijds lijkt solidariteit echter een sterk politiek getinte invulling te krijgen, waarbij het begrip vrijwel ontdaan wordt van medemenselijkheid, en gebruikt wordt om de eigen politieke koers te legitimeren. Dit begrip van solidariteit is sterk economisch getint: het gaat om de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat. Bijv.: 'Solidariteit tussen generaties vraagt om het betaalbaar en toegankelijk houden van de AOW' (2006: 9) en: 'Van alleengaanden wordt een hoge mate van solidariteit gevraagd, waardoor draagvlak wordt gecreëerd voor het behoud van noodzakelijke voorzieningen' (2006: 26). De derde peiler van dit cluster 'steun' richt zich bij het CDA niet op het gedrag van de individuele burger, maar op de taken van de overheid: 'De overheid kan zich ook meer richten op haar kerntaken: veiligheid, het handhaven van de rechtsorde, het bevorderen van een goede marktwerking, het faciliteren van maatschappelijke verbanden, het steunen van de zwakken en het bijdragen aan vrede en rechtvaardigheid in de wereld' (1994: 18).

De ChristenUnie begrijpt 'solidariteit' zeer opmerkelijk in een politiek-economische zin: 'De kosten worden verplicht door alle burgers gedragen. De ChristenUnie staat van harte achter dit principe van solidariteit' (2006: 19). Vanuit dezelfde denkrichting benadert de partij de problemen rondom ziektekosten, AOW, arbeidsongeschiktheid en vergrijzing. Solidariteit wordt de lijm waarmee het systeem van de verzorgingsstaat in stand dient te worden gehouden. Bij de SGP treffen we 'solidariteit' niet aan; de

¹¹ Hierbij worden in afgeleide zin ook deugden van groepen mensen en instituties in ogenschouw genomen.

partij scoort slechts op 'steun', maar nergens als individuele of maatschappelijke deugd. Het begrip 'steun' richt zich slechts op de overheidstaak steun te bieden voor bepaald beleid.

D66 benoemt solidariteit eveneens in een economisch licht. Opmerkelijk is het tegenover elkaar stellen van 'solidariteit' en 'eigen verantwoordelijkheid' in het programma van 2006: 'Met de toenemende vergrijzing en het voorzienbare personeelstekort in de zorg zal er de komende jaren een balans gevonden moeten worden tussen marktwerking en publieke aanbod en tussen solidariteit en eigen verantwoordelijkheid' (2006: 69). Hier lijkt men te veronderstellen dat solidariteit het leunen op anderen impliceert, of het afleggen van een eigen verantwoordelijkheid. Hierin laat zich een verschuiving van het begrip solidariteit over de tijd zien bij deze partij. In 1977 vinden wij nog het idee van een innerlijk gevoel van verbondenheid: 'In een samenleving waarin ieder zich zo goed zonder de medemens te schaden, levend in solidariteit met die medemens, dient het mogelijk te zijn dat ieder individu, maar ook iedere groep, de eigen identiteit kan ervaren' (1977: 19). We zien het begrip een andere betekenis krijgen in 1994, waar solidariteit niet langer een innerlijk gevoel van verbondenheid vertegenwoordigd, maar waar vooral gekeken wordt naar wat solidariteit concreet 'oplevert': 'Internationale samenwerking is niet alleen een kwestie van solidariteit maar ook van welbegrepen eigenbelang' (1994: 94).

Verder zien we in dit cluster bij D66 'steun' terug in de vorm van 'overheidssteun'. Het geeft aan dat de overheid de burger 'steunt', dat 'steunen' een taak is van de overheid. Bij de VVD zien we de tegengestelde tendens, waarachter wellicht de deugd 'steun' schuilt, maar op deze manier dreigt te worden afgedwongen: 'Het is tijd dat we al onze vertegenwoordigers in de samenleving steunen' (2006: 1) en: 'Zij [gezagdragers] vervullen belangrijke rollen en zullen zich gesteund weten' (2006: 1).

Eenzelfde ontwikkeling, met eigen en andere accenten, zien we ook in het solidariteitsbegrip van GroenLinks. In 1994 speelt de partij in op de verhoudingen tussen 'eigen verantwoordelijkheid' en 'solidariteit', waarbij zij stelt dat 'solidariteit' een meer eigentijdse, persoonlijkere invulling krijgt door individualisering: 'Integendeel, individualisering opgevat als persoonlijke verantwoordelijkheid is zelfs een voorwaarde voor eigentijdse solidariteit' (1994: 5). Of solidariteit hier als een persoonlijke deugd van burgers wordt gezien, die daardoor in staat blijken het individualiseringsproces op verantwoorde wijze vorm te geven, is niet geheel duidelijk. Dat GroenLinks wel belang hecht aan een samenleving waarin de innerlijke solidariteit een kernkarakteristiek is, blijkt uit haar programma-inleiding in 1994: 'Kansen op een meer ontspannen samenleving, op zelfontplooiing en op meer samenhang en solidariteit' (1994: 2). Daarnaast gebruikt zij de term solidariteit in meer politiek-economische zin, en spreekt de partij over 'het solidariteitsoffer': 'Arbeidstijdverkortung is alleen uitvoerbaar wanneer bij het solidariteitsoffer rekening gehouden wordt met de koopkrachtgevolgen voor lagere inkomensgroepen' (1994: 33).

Bij de PvdA is 'solidariteit' gelegen in maatschappelijke maar vooral internationale verbanden: 'Solidariteit houdt niet op bij de grens, dus we houden ook rekening met de gevolgen voor mensen in andere landen' (2006: 46). Het principe van 'solidariteit' komt hierbij voort uit het voor de PvdA centrale begrip van 'eerlijk delen', en is in die zin politiek verbonden met 'distributieve rechtvaardigheid'. Niet vergeten moet worden dat deze vorm van 'solidariteit' in de hierboven beschreven tweede categorie valt, en dus niet op een deugd van individuele burgers slaat; eerder is zij gericht op een systeem van maatschappelijke en sociale ordening. Daarvan is de PvdA zich in 1994 nog meer bewust, en maakt zij een onderscheid in vormen van 'solidariteit': 'koude solidariteit (sociale rechten) / warme solidariteit (spontaan leefgedrag)' (1994: 11). De 'warme solidariteit' gaat verder dan de 'koude solidariteit', die voornamelijk verworven rechten impliceert. 'Warme solidariteit' gaat over het innerlijke gevoel van verbondenheid en vanuit deze verbondenheid te handelen. Deze innerlijke 'deugdelijke' vorm van solidariteit is volgens de PvdA echter begrenst: 'De eerste voorwaarde voor solidariteit via de hele gemeenschap is nu eenmaal de financiële soliditeit van de staat' (1994: 33). En zo lijkt 'warme' solidariteit pas mogelijk als aan de (politiek-economische) voorwaarden van 'koude' solidariteit is voldaan.

Bij de PvdA het begrip 'steun' sterk vertegenwoordigd, echter niet als deugd, maar in contexten zoals de overheid die bepaald beleid ondersteunt, of de burger steunt enz.

Bij de SP wordt het cluster 'behulpzaamheid/zorgzaamheid' vrijwel volledig gevuld door het voorkomen van het begrip 'solidariteit'. Het partijprogramma van 2006 heet dan ook: 'Heel de mens': menselijke waardigheid, de gelijkwaardigheid van mensen en de solidariteit tussen mensen' (2006: 4). Anders dan de uitdrukking 'solidariteit tussen mensen' doet vermoeden, wordt door de SP deze solidariteit duidelijk politiek-economisch vormgegeven; men spreekt over 'herstel van de georganiseerde solidariteit' (2006: 14, 19), 'inkomenssolidariteit' (2006: 19) en 'solidariteit in fiscaal beleid' (2006: 75). De overheid dient volgens de SP het solidariteitsprincipe vorm te geven, want: 'Menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit zijn begrippen die in de kapitalistische economie gelijk staan aan vloeken in de kerk' (1994: 4). En: 'aangezien de solidariteit tussen alle burgers het beste door de overheid georganiseerd kan worden, moet de financiering van de zorg komen uit de algemene middelen' (1994: 9). Hiermee slaat 'solidariteit' niet (althans niet primair) op de houding van individuele burgers. Hetgeen niet wegneemt dat de SP van burgers verwacht dat zij zich kunnen vinden in dit georganiseerde solidariteitsprincipe, sterker nog, dat politiek opgelegde vormen van solidariteit uiteindelijk weerklank zullen vinden in een meer innerlijk gevoel van solidariteit. Toch is het niet duidelijk of deze verwachting moet worden geïnterpreteerd als formulering van een burgerlijke deugd 'solidariteit'. 'Steun' wordt in de programma's van de SP niet als persoonlijke deugd weergegeven: 'steun' komt voor in contexten zoals de ondersteuning of het verlenen van steun door de overheid aan burgers en/of beleid.

3.2.1.6 Participatie/betrokkenheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	15	32	5	1	8 [2]	28 [24]	1 [0]	0 [0]
CU	7	-	-	0	3 [0]	-	-	0 [0]
D66	7	13	0	1	3 [0]	11 [3]	0 [0]	1 [1]
GL	12	9	-	0	8 [2]	9 [9]	-	0 [0]
PvdA	7	12	1	0	5 [1]	6 [1]	0 [0]	0 [0]
PvdD	1	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	6	0	0	0	3 [1]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	2	1	0	0	2 [2]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Waar participatie door de verschillende politieke partijen wordt gebruikt, is het vaak in de context van arbeidsparticipatie. Opvallend is echter dat aan participatie in 1994 een groter belang lijkt te worden gehecht dan in 2006. Hieronder treft u enkele voorbeelden van de manier waarop participatie door ons als deugd is geïnterpreteerd.

Een voorbeeld waarin participatie in ruime zin is gebruikt en gericht is op individuele burgers vinden we bij het CDA: ‘Een bestel dat oproept tot participatie – economisch, sociaal en cultureel- boort alle mogelijke bronnen aan. Van allochtonen net zo goed als van autochtonen’ (1994: 11). Wel is ook voor het CDA een zeer belangrijk onderdeel van deze roep om participatie de deelname aan het arbeidsproces: ‘Dat neemt niet weg, dat participatie en integratie in de samenleving in belangrijke mate berusten op het vermogen tot deelname aan het arbeidsproces, verwerven van een inkomen, tot het ontwikkelen van het besef van de eigen waarde voor de samenleving en tot beleving van de eigen identiteit in zelfgekozen maatschappelijke verbanden’ (1994: 41). Ook de ChristenUnie geeft aan de ‘arbeidsparticipatie te willen bevorderen’ en kondigt daartoe allerlei economische maatregelen aan (2006: 53). Bij D66 vinden we behalve arbeidsparticipatie (‘Vooral bij de arbeidsparticipatie van vrouwen is winst te boeken’ [2006: 18]) ook ‘betrokkenheid’ in een zin die we als deugd interpreteren: ‘Democratie gaat over betrokkenheid bij de samenleving. In vrijheid, verbonden met elkaar, tolerant en zonder discriminatie’ (2006: 16). Dat ‘betrokkenheid’ ook in het licht van ‘arbeidsparticipatie’ gebruikt kan worden laat de SP zien: ‘Stabiele arbeidsrelaties scheppen een klimaat van betrokkenheid en zekerheid en maken het voor bedrijven lonend om te investeren in mensen’ (2006: 14). Maar de partij gebruikt ‘betrokkenheid’ ook in de zin van een deugd, die zowel slaat op het gedrag van individuele burgers als ook een standaard voor toekomstig beleid formuleert: ‘Vrijblijvendheid en wegstappen moet plaatsmaken voor betrokkenheid en bereidheid om van de gemaakte fouten te leren. We moeten nu kiezen voor een beter samenhangend beleid dat een beroep doet op alle burgers, dat iedereen gelijkwaardig behandelt en van iedereen een bijdrage vraagt’ (2006: 62). De VVD stelt: ‘arbeidsparticipatie is de beste weg tot integratie’

(2006: 2) en ook bij de PvdA zien we dezelfde koppeling tussen maatschappelijke positie, integratieproblematiek en arbeidsparticipatie, van een grotere participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt, tot het bieden van kansen aan minima in de bijstand tot het bevorderen van integratie door voorwaardenscheppend taalonderwijs (2006: 16, 18, 22, 39).

Concluderend kunnen we stellen dat in de nationale politiek ‘participatie’ vooral een economisch geladen begrip is. ‘Participatie’ slaat vooral op deelname aan het arbeidsproces als oplossing voor integratieproblematiek en economische teruggang.

3.2.1.7 Duurzaam leven/milieubewustzijn

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	20	0	0	6	6 [4]	0 [0]	0 [0]	3 [2]
CU	26	-	-	1	17 [11]	-	-	0 [0]
D66	8	7	12	1	4 [0]	4 [0]	3 [0]	1 [0]
GL	8	7	-	6	4 [3]	1 [0]	-	4 [2]
PvdA	11	8	0	1	5 [0]	3 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	5	-	-	-	3 [2]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	2	1	0	0	1 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	4	0	0	0	2 [1]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	2	2	2	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Zoals bovenstaande tabel aangeeft, is ‘duurzaam leven’ als deugd binnen de diverse partijprogramma’s in opgang. Vooral in de partijprogramma’s van 2006 vinden we deze term als deugd terug. De betekenis van het woord ‘duurzaam’ is dan ook veranderd in de loop van de tijd: daar waar vroeger onder ‘duurzaam’ ‘bestendig’ werd verstaan en de koppeling met milieu en natuur niet per sé werd gelegd, is de deugd ‘duurzaam leven’ nu zeer gekoppeld aan het zorgvuldig omgaan met onze leefwoongeving, milieubewust zijn en oog hebben voor toekomstplannen die rekening houden met het behoud van natuur en milieu. Het meest in het oog springend is wellicht de ChristenUnie, die haar programma in 2006 ‘Duurzaam voor elkaar’ noemt.

Bij het CDA is ‘duurzaam’ leven minder gericht op onderlinge zorg maar wordt duurzaamheid met economische belangen verbonden: ‘vertrouwen in Nederlands ondernemerschap en dus investeren in innovatie en een duurzame economie’ (2006: 16). Het CDA schetst daarbij een beeld waarin ‘duurzaam leven’ en ‘milieubewustzijn’ niet alleen als individuele deugden worden gezien, maar vooral economisch rendabele factoren zijn die de Nederlandse internationale concurrentiepositie kunnen versterken. Een ander terugkerend aspect binnen de verschillende CDA verkiezingsprogramma’s en één van de peilers van het christen-democratisch denken is ‘rentmeesterschap’ dat nauw samenhangt met de notie van duurzaamheid en

milieubewustzijn. Ook bij 'rentmeesterschap' zien we in het CDA-programma van 2006 de koppeling naar een 'duurzame welvaart' (2006: 19).

Bij GroenLinks vinden we de notie van 'duurzame welvaart' ook terug, maar meer ten dienste van het welzijn: zij dringt aan op de bevordering van een duurzame 'groene' economie, met als doel een schoner, beter milieu voor toekomstige generaties. Onderliggend staat bij GroenLinks 'duurzaam leven' dus voor een deugdelijk omgaan met mens en natuur, waarbij voor de overheid een regulerende en voorwaardenscheppende taak is weggelegd.

Bij de PvdA komen we 'duurzaam' vrijwel uitsluitend tegen in haar oorspronkelijke betekenis van 'bestendig', bijv. 'de PvdA wil zich inzetten om armoede duurzaam te bestrijden' (2006: 56). Ook treffen we duurzaam bouwen, duurzame energievoorziening en duurzaam ondernemerschap aan als te stimuleren beleidsvelden. Echter in het PvdA programma van 2006 wordt duurzaam leven nergens als een deugd voor individuele burgers gezien.

Bij D66 treffen we eveneens 'duurzaam leven' in de betekenis van 'bestendig' aan: 'De overheid kan een belangrijke rol spelen in het verduurzamen van de economie. Dat zal ze moeten doen door duurzaamheidsdoelstellingen bij voortduring te laten meewegen in haar handelen' (2006: 36). De partij ziet 'duurzaam leven' in haar ruimste vorm dus als een noodzakelijke voorwaarde voor een bestendige economie, maar spreekt in haar formulering ook een waardeoordeel uit over de wenselijkheid van 'duurzaam handelen en leven'. Echter is in haar programma's nergens terug te vinden dat 'duurzaam leven' wordt gezien als een individuele deugd van burgers.

Concluderend kunnen we stellen dat de programma's van politieke partijen de twee begrippen 'duurzaam leven' en 'milieubewustzijn' vooral vertalen in termen van overheidsbeleid. De termen worden relatief weinig gebruikt als deugd voor individuele burgers. Veeleer tracht men aan te duiden dat er een soort van evenwicht dient te ontstaan waarin economische belangen in evenwicht dienen te worden gebracht met duurzaamheidsbelangen, niet in de laatste plaats omdat verschillende partijen 'duurzaamheid' zien als een economische innovatiekans.

3.2.2 Deugden met relatief lage scores

3.2.2.1 Vreugde

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	0	-	-	3	0 [0]	-	-	1 [1]
D66	2	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	5	0	-	0	3 [1]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	7	0	0	0	4 [2]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	3	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

In het cluster 'vreugde' zoeken we naast 'vreugde' tevens naar de begrippen 'blijdschap', 'genieten van het leven', 'goedgehumeurdheid', 'levenslust' en 'spontaniteit'. Voor de vormgeving van het 'goede leven' lijken de deugden in het cluster vreugde van onschatbare waarde. De deugden in dit cluster zijn voor ieder mens in meer of mindere mate noodzakelijk om een gevoel van 'welzijn' te ervaren. Ze zijn gericht op het slagen van het individuele leven. Dit deugdencluster wordt door de verschillende partijprogramma's niet of nauwelijks opgepakt. Het begrip 'genieten' komt slechts voor in vaste verbindingen zoals het 'genieten van een welverdiend pensioen.' De enigen die op dit cluster in een deugdenbetekenis scoren zijn GroenLinks en de PvdA. Met name in het verkiezingsprogramma van GroenLinks vinden we veel aandacht voor 'het goede leven', waarbij de partij 'ontspanning', 'genieten van landschap en natuur' en 'duurzaamheid' als kernwaarden benadrukt. GroenLinks stelt daarin welzijn boven welvaart. Ook bij de PvdA komt dit aspect van 'genieten' naar voren. Zij stelt dat mensen moeten kunnen blijven genieten van rust en ruimte, ook al wordt Nederland steeds voller. Daarnaast brengt zij 'genieten' van het leven in verband met natuur en milieu, kunst en cultuur, ontspanning en recreatie. Alleen in het grondslagenprogramma van de ChristenUnie treffen we 'vreugde' op een manier die we vinden duiden op een deugd: 'Voor een samenleving is het van belang dat mensen met vreugde verantwoordelijkheden voor elkaar dragen en ook voor het geschapene' (2000: 2).

3.2.2.2 Bescheidenheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	0	0	0	1	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	1	-	-	0	0 [0]	-	-	0 [0]
D66	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	1	0	-	0	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Het begrippencluster omvat ‘bescheidenheid’ en nederigheid. Het cluster ‘bescheidenheid’ krijgt, zoals duidelijk wordt uit bovenstaande tabel, geen aandacht in de politieke programma’s. De enkele keer dat het begrip ‘bescheidenheid’ überhaupt wordt gebruikt (‘nederigheid’ scoort helemaal niet), is dit niet in de zin van een deugd.¹²

3.2.2.3 Vergeving

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	0	0	0	2	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	1	-	-	0	0 [0]	-	-	0 [0]
D66	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	0	0	-	0	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	2	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

¹² Wellicht wordt de deugd bescheidenheid door politici gezien als een deugd die op persoonlijk gedrag slaat en vandaar in programma’s gemeden wordt als onderdeel van een perfectionistische visie. Het is wel interessant dat PvdA-politicus Diederik Samsom in een moraliserend opiniestuk onder de titel ‘De opkomst van het Dikke Ik’ een pleidooi houdt voor een herwaardering van deugden als bescheidenheid, die ‘de verontrustende uitvergroting van het individu, dat zich bevrijd heeft van alle vormen van moreel gezag en dat zich aan niets en niemand nog wat gelegen laat liggen’ kan tegengaan (Samsom 2007). Samsom agendeert juist de maatschappelijke relevantie van een blijkbaar persoonlijke deugd.

In dit deugdencluster onderzoeken we naast ‘vergeving’ en ‘genade’ de deugden ‘goedhartigheid’ en ‘ruimhartigheid’.

‘Vergeving’ is een deugd die van oudsher sterk verbonden is met religieuze (vooral joods-christelijke) doctrines. In de moderne tijd is vergeving hernieuwd in de belangstelling gekomen door de Tweede Wereldoorlog, en de vragen die toen rezen over de grenzen van de vergeving. Moderne denkers als Hanna Arendt en Emmanuel Levinas hebben zich uitgebreid met deze thematiek bezig gehouden. Met vergeving wordt bedoeld dat degene aan wie onrecht is gedaan de onrechtpleger als het ware ontdoet van zijn of haar schuld. Dat wil niet zeggen dat het onrecht daarmee vergeten is, maar het is vergeven, vereffend als het ware. De filosoof Van Tongeren vraagt zich af of ‘vergeving’ eigenlijk wel tot de deugden gerekend mag worden. Hij stelt: ‘Weliswaar is ze [vergeving] min of meer te herkennen in de barmhartigheid (*misericordia*) die deel uitmaakt van de theologale deugd van de liefde (*caritas*), in de billijkheid (*epikeia*) die het laatst behandelde onderdeel van de rechtvaardigheid (*iustitia*) is, in het geduld (*patientia*), die deel uitmaakt van de moed (*fortitudo*) en in de mildheid (*clementia*) en zachtmoedigheid (*mansuetudo*) die vallen onder de matigheid (*temperantia*). Maar alleen al de verspreiding maakt duidelijk dat de vergeving – remissio – als zodanig geen deugd is’ (Tongeren 2003: 133 e.v.). Hij pleit dan ook voor ‘vergevingsgezindheid’ in plaats van ‘vergeving’ als deugd.

Het begrippencluster ‘vergeving’ komt in de onderzochte programma’s simpelweg niet voor als deugd. Terwijl het inhoud van begrippen als ‘ruimhartigheid’ en ‘goedhartigheid’ ten dele gedekt wordt door het modieuzere begrip ‘tolerantie’ (vgl. cluster ‘openheid’), lijkt geen aandacht uit te gaan naar het maatschappelijke belang van vergevingsgezindheid.

3.2.2.4 Wijsheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	2	5	1	17	0 [0]	0 [0]	0 [0]	3 [1]
CU	6	-	-	7	0 [0]	-	-	2 [0]
D66	10	22	9	5	6 [2]	10 [3]	5 [1]	3 [1]
GL	5	7	-	9	3 [1]	2 [1]	-	1 [0]
PvdA	5	1	0	4	0 [0]	0 [0]	0 [0]	1 [0]
PvdD	2	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	2	0	0	0	1 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	1	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	5	3	0 [0]	0 [0]	1 [0]	0 [0]

‘Wijsheid’ was één van de vier kardinale deugden uit de klassieke oudheid, samen met ‘matigheid’, ‘moed’ en ‘rechtvaardigheid’. Al in de klassieke oudheid omhelst ‘wijsheid’ zowel theorie als ook praktijk; het is het besef van wat men het beste zou moeten doen én de bekwaamheid en deskundigheid om dat besef op een goede manier in de praktijk te brengen. In ons cluster ‘wijsheid’ vinden we iets terug van deze breedte van de wijsheid, aangezien we hier naast ‘wijsheid’ ook ‘bekwaam zijn’, ‘deskundigheid’, ‘inzicht’ en ‘zelfontplooiing’ onderzoeken, begrippen dus die in zekere mate de ‘praktische’ kant van wijsheid vertegenwoordigen.

Het is misschien verrassend dat de christelijke partijen het deugdbegrip ‘wijsheid’ niet of nauwelijks gebruiken. De CDA-programma’s scoren niet op de deugdenterm ‘wijsheid’, en ook ‘inzicht’, ‘bekwaam zijn’ en ‘deskundigheid’ komen slechts een enkele keer voor. In haar beginselprogramma zien we vooral de wens genoemd dat burgers zich kunnen ontplooien en de faciliterende taak die de partij daar voor bestuurders ziet weggelegd. Ook wordt ‘zelfontplooiing’ gebruikt om het christelijke arbeidsethos aan te scherpen, want: ‘Werk biedt mensen de mogelijkheden om zich te ontplooien en om mee te doen’ (2006: 67). Deze visie op werk is een centraal gegeven bij het CDA, en we vinden haar dan ook terug in alle onderzochte programma’s, (1977, [GP] 1980, 1994 en 2006), bijv.: ‘De mogelijkheid tot zinvolle arbeid als instrument voor inkomensverwerving en middel tot zelfontplooiing behoort in het overheidsbeleid een centrale plaats in te nemen’ (1977: 2).

Dit standpunt vindt aansluiting bij de ChristenUnie: ‘In het werk kunnen mensen zich ontplooien en een bijdrage leveren aan het welzijn van de samenleving’ (2006: 10) en: ‘In de samenleving die de ChristenUnie voorstaat hebben burgers volop de gelegenheid om hun talenten te ontplooien’ (2006: 51).

Bij de SGP zien we wijsheid wellicht nog het dichtste bij een deugd worden vormgegeven, omdat in haar standpunt ‘wijsheid’ iets is dat door God gegeven wordt en waarvan het voorbeeld te vinden is in de Bijbel: ‘Deze Bijbelse wijsheid [het gezin als thuisbasis] wordt in de praktijk van iedere dag onderstreept door goed, en helaas ook veel slechte voorbeelden’ (2006: 4) en: ‘Daarbij mogen ze altijd steunen op de belofte van God dat Hij wijsheid geeft aan iedereen die Hem daar oprecht om vraagt’ (2006: 10). In die zin geeft de SGP een ‘perfectionistisch’ schets van een deugzaam burger, nl. hij of zij die Gods wil centraal stelt in zijn/haar leven.¹³ Typierend is dat de SGP tevens de enige partij is waar in de partijprogramma’s ‘zelfontplooiing’ niet voorkomt.

In de programma’s van D66 daarentegen is ‘zelfontplooiing’ een belangrijke component in het streven naar menselijke autonomie en vrijheid. ‘Zelfontplooiing’ wordt gekoppeld aan de mogelijkheid van mensen om een eigen leven op te bouwen met een zelfgekozen invulling en identiteit. Voor D66 hoort hier een aantal andere

¹³ Voor een uitleg van het begrip ‘perfectionistisch’, zie beneden deel III.3.

deugden bij, nl. openheid, eerlijkheid en gelijkheid, want ‘alleen in een open samenleving kan iedereen zijn talenten ontplooien’ (2006: 7). Zij richt het verwijt van een gebrek aan openheid, zoals we ook later zullen zien, aan de politiek en aan de overheid, die te veel regelgeving maakt: ‘Regeltjes die ontplooiing van talent, ondernemerschap en leven naar eigen goeddunken in de weg staan’ (2006: 7). We zien dus weliswaar dat ‘zelfontplooiing’ door D66 als een belangrijke component van burgerschap wordt gezien; dit komt in de programma’s naar voren in de vorm van een overheid die mogelijkheden moet scheppen voor mensen – al dan niet met een handicap – om zich te kunnen ontplooien. Zelfontplooiing wordt hier dus niet direct beschreven als een persoonlijke deugd, maar meer als een categorie waar de overheid een faciliterende en voorwaardenscheppende taak heeft. Toch lijkt ‘zelfontplooiing’ en ‘deskundigheid’, met name gericht op het belang van onderwijs, één van de kerngebieden van het gedachtegoed van D66.

In het VVD verkiezingsprogramma van 1977 wordt ‘zelfontplooiing’ ingebed in een verhaal over het nut van zelfontplooiing aan de samenleving als geheel en wordt sterk het voorwaardelijk karakter van zelfontplooiing beklemtoond: ‘Wij menen dat, als burgers zoveel mogelijk zelf kunnen beslissen over de besteding van hun inkomen, als zij zich kunnen ontplooien en hun initiatieven worden gestimuleerd en beloond, de samenleving daar als geheel mee wint’ (1977: 4). Want, zegt de VVD: ‘Wij zijn er diep van overtuigd dat de mens zich alleen in vrijheid en bewust van zijn verantwoordelijkheid kan ontplooien’ (1977: 1). Interessant genoeg lijkt het thema zelfontplooiing minder relevant in de latere programma’s, want de VVD-programma’s scoren zowel in 1994 als in 2006 nihil op het cluster ‘wijsheid’.

Ook voor GroenLinks lijkt zelfontplooiing een middel tot een doel: ‘Niettemin hangt zij [de kwaliteit van de maatschappij] sterk samen met de aard van het overheidsbeleid en met het voorzieningenniveau in de maatschappij; variatie, keuzevrijheid, zelfontplooiing en toegankelijkheid zijn sleutelbegrippen’ (1994: 56). Het is lastig te beoordelen of zelfontplooiing daarmee wordt gezien als een goede karaktereigenschap van individuele burgers, of vooral een toetssteen is voor het voorzieningenniveau in de maatschappij. Wij zijn geneigd om het als deugd mee te tellen, gezien de normatieve klank die het begrip ‘zelfontplooiing’ in de context van deze passage krijgt: ‘Integratie staat of valt met de kansen die mensen krijgen om zich te ontplooien’ (1994: 56). Tenslotte koppelt de partij in haar gebruik van het begrip ‘zelfontplooiing’ deze deugdenterm sterk aan de kans op vergrootte maatschappelijke participatie: ‘zelfontplooiing’ is dus geen deugd of doel op zich, maar een middel om een doel, namelijk een solidaire samenhangende maatschappij te kweken, te bereiken.

De PvdA en de SP programma’s scoren niet op het cluster ‘wijsheid’.

Samenvattend kunnen we stellen dat het cluster ‘wijsheid’ niet breed is vertegenwoordigd in de onderzochte programma’s. Het cluster ‘wijsheid’ wordt vrijwel geheel vertegenwoordigd door het voorkomen van de term ‘zelfontplooiing’, waarbij we deze deugd vooral in de D66 programma’s tegenkomen. Sterker dan andere partijen geeft zij voorrang aan het zich ontwikkelen en ontplooien van mensen.

3.2.2.5 Geloof

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	9	1	0	5	0 [0]	1 [0]	0 [0]	1 [0]
CU	5	-	-	4	2 [0]	-	-	0 [0]
D66	2	1	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	2	1	-	1	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	3	19	0	1	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	15	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	7	1	4	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	1	0	4	1	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Samen met 'hoop' en 'liefde' vormt 'geloof' de theologale deugden. Binnen het cluster 'geloof' onderzoeken we naast 'geloof' ook 'spiritualiteit', 'ethisch zijn' en 'inspirerend zijn'.

Wat opvalt is dat 'geloof' in de partijprogramma's vrijwel overal in algemene zin of in vaste uitdrukkingen wordt gebruikt, bijv.: 'de VVD gelooft in ...' In deze algemene zin, die geen deugd benoemt, vinden we bijvoorbeeld ook: 'Het CDA gaat uit van een fundamentele waardigheid en uniciteit van ieder mens als persoon, die door de overheid gerespecteerd en waar nodig (geloof, identiteit, privacy) beschermd wordt' (1994: 20).

Bij de ChristenUnie en de SGP vinden we duidelijkere uitspraken omtrent het geloof, maar dan gericht op de manier van besturen van de partij: 'Wij doen dat vanuit een duidelijk herkenbare visie op mens-zijn, samenleven en politiek, die gebaseerd is op het Christelijk geloof. Gelovig luisterend naar het Woord van God en met een open oog voor de werkelijkheid willen we invloed uitoefenen op het bestuur van ons land en bijdragen aan het welzijn van de samenleving' (CU 2006: 5). Nergens is 'geloof' onmiskenbaar als deugdbegrip gebruikt, gericht op de karaktereigenschappen van individuele burgers.

Naast 'geloof' vinden we ook 'ethisch zijn' terug in de programma's van diverse partijen, met name als het gaat om de vraagstukken van kloneren en genetische manipulatie. Bijv. bij het CDA: 'Wetenschappelijk onderzoek dient hand in hand te gaan met ethische bezinning op de grenzen van onderzoek en de toepassing daarvan' (2006: 16) of bij de SGP: 'Genetisch onderzoek moet getoetst worden aan ethische criteria' (2006: 18).

'Inspirerend zijn' treffen we slechts één keer aan, en wel bij de VVD: 'Ook kunnen succesvolle oud-leerlingen voor de klas hun verhaal vertellen: niets zo inspirerend als een rolmodel' (2006: 1). Maar deze passage benoemt geen deugd.

Concluderend kunnen we stellen dat ‘geloof’ als deugdencategorie niet vertegenwoordigd is in de partijprogramma’s van de verschillende politieke partijen. Daar waar de SGP en de Christen Unie hun signatuur onderstrepen, slaat ‘geloof’ waarschijnlijk niet op een deugd, en het gaat om de typering van de bij de partijleden veronderstelde levensbeschouwelijke visie, niet om een karaktereigenschap die ook wordt aanbevolen aan bij de partij niet betrokken burgers. Tenslotte lijkt vooral het aanhalen van ‘vrijheid van godsdienst’ en de belangrijkheid van art. 1 van de Grondwet de basis te zijn voor het gebruik van ‘geloof’ in de tekst van de verschillende onderzochte programma’s.

3.2.2.6 Betrouwbaarheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	5	7	0	1	2 [0]	1 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	2	-	-	0	1 [0]	-	-	0 [0]
D66	4	3	0	0	2 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	15	0	-	1	7 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	27	0	0	0	8 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	25	0	0	1	6 [1]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	17	0	0	0	3 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	2	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

In het cluster ‘betrouwbaarheid’ zoeken we naar de termen ‘betrouwbaarheid’, ‘eerlijkheid’, ‘oprechtheid’, ‘menen wat je zegt’ en ‘beloftes nakomen’. Zoals de tabel aangeeft, is betrouwbaarheid een deugd die voornamelijk recentelijk een issue geworden is in de politieke partijprogramma’s. De onvrede die de burger tentoonspreidt en het gebrek aan vertrouwen in de politiek, wordt gereflecteerd in dit cluster. Opvallend is dat partijprogramma’s vooral naar het functioneren van partijen of naar het bestuurlijk functioneren van de overheid kijken als termen uit het cluster ‘betrouwbaarheid’ worden gebruikt. Nergens richten deze termen zich op betrouwbaarheid als een deugdelijke karaktereigenschap van individuele burgers. In het beloven van de eigen betrouwbaarheid, vaak weergegeven door ‘beloftes nakomen’ en ‘menen wat je zegt’ lijkt enerzijds een grote mate van zelfkritiek verscholen te liggen, maar anderzijds gebruiken partijen dit cluster ook om hun kritiek te uiten aan het adres van ‘dé overheid’ of ‘dé (uiteraard niet de eigen) politiek’. Het CDA bijvoorbeeld lijkt haar positie te willen bepalen door impliciet te vooronderstellen dat anderen zich niet houden aan afspraken of te grote beloftes doen: ‘We willen alleen beloftes doen die we kunnen waarmaken. Dat stelt de politiek in staat te doen wat er beloofd is’ (2006: 105) en : ‘Een betrouwbare overheid moet op basis van vaste waarden de burger weer de zekerheid van de rechtsstaat bieden en duidelijke grenzen stellen’ (2006: 19). Dat er een probleem is met het vertrouwen van de burger in de overheid

constateerde de partij overigens al in 1994: 'Onveiligheid, onzekerheid en twijfel aan de betrouwbaarheid van het bestuur dreigen de samenleving aan te tasten' (1994: 14).

Ook de ChristenUnie lijkt bij het innemen van haar standpunt impliciet te doelen op anderen die het in haar ogen minder goed doen: 'Voor herstel van vertrouwen zijn geen stelselwijzigingen nodig, maar betrouwbare politici, die zich dienstbaar opstellen, trouw aan de publieke zaak' (2006: 29). Deze nadruk op de integriteit van politici vinden we ook bij de SGP: 'Waar burgers beter van worden, ja zelfs recht op hebben, zijn vertegenwoordigers die staan voor hun zaak, die betrouwbaar en integer zijn' (2006: 23). Daarnaast is 'eerlijkheid' voor de SGP een belangrijke deugd, waarbij zij vooral haar eigen eerlijkheid onder de aandacht tracht te brengen: 'Wij doen een doordachte poging om eerlijke oplossingen voor te stellen, zonder te pretenderen voor alles en iedereen een perfect en pasklaar antwoord te hebben' (2006: 3) en: 'De SGP komt er eerlijk voor uit dat zij het liefst zou zien dat alle kinderen opgroeien bij het licht van een open Bijbel' (2006: 10). Maar 'eerlijkheid' wordt door de SGP ook vaak uitgelegd in het licht van de eerlijke verdeling van middelen: 'Daarbij geldt dat het (bijbelse) uitgangspunt dat de arbeider zijn loon waardig is en dus een eerlijke beloning krijgt voor zijn inspanningen' (2006: 34) of: 'Zo worden de lasten eerlijker verdeeld over de huishoudens in Nederland' (2006: 8). In al deze voorbeelden wordt 'eerlijkheid' niet gebruikt in de zin van een deugdenbegrip dat onder het cluster 'betrouwbaarheid' als deugd valt. Als 'eerlijkheid' gebruikt wordt in het licht van de verdeling van middelen of lasten, zou zij wellicht kunnen vallen onder het cluster 'rechtvaardigheid' waar we in de distributieve rechtvaardigheid deze eerlijke verdeling van middelen terugvinden.

In de programma's van de liberale partijen (VVD en D66) is betrouwbaarheid nauwelijks een issue. Daar waar er scores waar te nemen zijn in dit cluster, gaat het met name om een 'eerlijke kans' op zelfontplooiing voor iedereen ('Wij willen dat iedereen een eerlijke en gelijke kans krijgt om zich te ontwikkelen en te ontplooien' [D66 2006: 8]) of om de betrouwbaarheid van beleid (bijv. energiebeleid of het toelaten van DNA onderzoek als bewijsmiddel in een strafproces).

Bij GroenLinks scoort ook vooral 'eerlijkheid' binnen het cluster 'betrouwbaarheid', en wel in de betekenis van een eerlijke handel met derde wereld landen, eerlijke producten via de biologisch en biologisch-dynamische productieprocessen en eerlijke kansen op zelfontplooiing voor alle burgers. Nergens wordt 'eerlijkheid' dus als een individuele deugd van burgers gebruikt.

De score m.b.t. het cluster 'betrouwbaarheid' in het PvdA-verkiezingsprogramma van 2006 is bijzonder hoog, omdat de schrijvers van dit programma op belangrijke beleidsterreinen de slogan 'eerlijk delen' gebruiken als de kern van de PvdA-visie. Hoewel 'eerlijkheid' hier wel als deugd voorkomt, dient het niet ter typering van een op individuen slaande burgerlijke deugd. Ook wordt de term 'eerlijkheid' gebruikt in de context van binnenlands en buitenlands beleid: 'Een aantal reparaties is wel

noodzakelijk om de systemen eerlijker, activerender en minder bureaucratisch te maken' (2006: 20) en: 'Nationale overheden moeten geholpen worden bij de opbouw van een rechtsstaat en het organiseren van vrije en eerlijke verkiezingen' (2006: 57). In deze betekenis is 'eerlijkheid' niet gebruikt als deugd. De tweede peiler in dit cluster voor de PvdA is de deugdterm 'betrouwbaarheid'. Deze deugd houdt de PvdA voornamelijk bezig met betrekking tot haar eigen functioneren en/of het functioneren van de overheid: 'Dat geldt ook voor de overheid: die moet betrouwbaar en voorspelbaar zijn' (2006: 58) en 'Een betrouwbare overheid betekent integere en betrouwbare politici en ambtenaren. Dat vereist een verstandig, betrouwbaar, eerlijk en bindend leiderschap' (2006: 2).

Het SP-programma uit 2006 is nog feller dan de programma's van andere partijen wat betreft kritiek op het functioneren van 'de politiek': het 'is nodig dat de politiek van geschonden beloften plaatsmaakt voor eerlijke politiek, voor politici die staan voor hun beloften' (2006: 8). De overige scores in het cluster 'betrouwbaarheid' bij de SP zijn volledig toe te schrijven aan uitdrukkingen omtrent het nationaal en internationaal 'eerlijk' verdelen van rijkdom d.m.v. een 'eerlijkere verdeling van de macht' (2006: 68) en 'het bevorderen van eerlijke handel' (2006: 69).

Concluderend kunnen we stellen dat de scores van het cluster 'betrouwbaarheid' voor het grootste gedeelte steunen op de deugd 'betrouwbaarheid' zelf. Deze deugd wordt door de politieke partijen niet gebruikt als positieve karaktereigenschap van individuele burgers, maar veeleer om uiting te geven aan hun erkenning van het publieke wantrouwen jegens 'de politiek' en het eigen functioneren. 'Eerlijkheid' komt ook veel voor in de programma's, maar veelal in de betekenis van 'eerlijk delen' van middelen. In die zin zou het ervoor pleiten deze vorm van 'eerlijkheid' op te nemen onder het cluster 'rechtvaardigheid' (zie distributieve rechtvaardigheid). Echter, voor de resultaten van dit onderzoek is dat van minder belang, daar ook 'eerlijkheid' nauwelijks genoemd wordt als deugd van individuen.

3.2.2.7 Doelgerichtheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	1	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	0	-	-	0	0 [0]	-	-	0 [0]
D66	3	0	0	0	1 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	0	0	-	0	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	1	0	0	0	1 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Binnen het cluster ‘doelgerichtheid’ onderzoeken we de deugden ‘doorzettingsvermogen’, ‘doelgerichtheid’, ‘gedrevenheid’, ‘doelbewustheid’ en ‘daadkracht’. Zoals hierboven duidelijk blijkt zijn partijprogramma’s nauwelijks gericht op de deugden in dit cluster. Opvallend is dat enkel de liberale partijen scoren, en wel op de deugd ‘daadkracht’. Deze deugd is echter niet gericht op individuele burgers, maar op de slagkracht en het optreden van de overheid. Daarnaast moet rekening gehouden worden met het feit dat de term ‘krachtig zijn’ in ons onderzoek onder het cluster ‘moed’ valt. Daar zullen we zien dat de woorden ‘kracht’ en ‘krachtig’ eveneens vaak gebruikt worden voor het gewenste optreden van de overheid.

3.2.2.8 Liefde

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	2	0	0	3	1 [0]	0 [0]	0 [0]	3 [1]
CU	1	-	-	2	1 [1]	-	-	2 [1]
D66	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	0	0	-	0	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	8	2	0	0	4 [2]	1 [1]	0 [0]	0 [0]
SP	1	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Het deugdencluster ‘liefde’ omvat naast ‘liefde’ ook ‘gevoeligheid’, ‘tederheid’, ‘warmte’ en ‘liefhebbend zijn’. In het empirische ISW-onderzoek (Van Oudenhoven 2008) werden de deugd ‘liefde’ en haar clustergenoten regelmatig door gemeenteraadsleden genoemd. In de analyse van de politieke partijprogramma’s lijkt het cluster ‘liefde’ niet of nauwelijks een rol te spelen. Opvallend is wel dat de enige partijen, die scoren op het cluster ‘liefde’, de christelijke partijen zijn.

Dit hangt waarschijnlijk samen met de theologische connotaties van de deugdenterm ‘liefde’. Liefde is (naast ‘geloof’ en ‘hoop’) één van de drie klassieke theologale deugden. Thomas van Aquino b.v. onderscheidt tussen ‘amor’ en ‘caritas’, waarbij de laatste de deugdelijke vorm van liefde is. Caritas behelst het wensen van een goed leven aan een ander, de ander voorbij zijn eigen wereld een beter bestaan laten zien en het delen van het goede binnen een gemeenschap van gelijkgestemden.

Het is deze betekenis van ‘liefde’ die we tegenkomen in de programma’s van de christelijke partijen, bijvoorbeeld bij de SGP: ‘In een gezin dat intact is en geborgenheid biedt, komen de leden ieder voor zich en samen met elkaar goed tot hun recht. Ook in de samenleving staan zij sterk. Maar waar de onderlinge liefde ontbreekt en mensen hun eigen gang gaan, is vaak verdriet en gebrokenheid’ (2006:

4). Bij het CDA vinden we deze vorm van ‘liefde’ een drietal keren terug in haar beginselprogramma, steeds in de vaste formule ‘geborgenschap, liefde en onderlinge zorg’ (1980: 4, 15). Dit drietal termen gebruikt de partij niet alleen in haar bespreking van huwelijk en gezin, maar tevens in haar visie op gezondheidszorg en ouderenbeleid.

Concluderend kunnen we stellen dat het cluster ‘liefde’ zich slechts vertegenwoordigd ziet in de programma’s van de christelijke partijen. Daar komt zij een enkele keer voor in de klassieke betekenis van de theologale deugd, en schetst zij de visie die de partij heeft op de invulling van goed burgerschap: de burger die in *caritas* leeft met zichzelf en zijn omgeving.

3.2.2.9 Moed

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	0	-	-	0	0 [0]			0 [0]
D66	26	0	0	0	3 [3]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	4	0	-	0	1 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	24	1	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	1	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	3	0	0	7	1 [1]	0 [0]	0 [0]	3 [1]

In het cluster ‘moed’ onderzoeken we naast ‘moed’ het voorkomen van de begrippen ‘heldhaftigheid’, ‘flinkheid’, ‘krachtig zijn’ en ‘durf’. Moed hangt samen met het tonen van vasthoudendheid over de eigen inbreng of het eigen initiatief, zelfs als er tegenwind te verwachten is.

In de partijprogramma’s van de Nederlandse politieke partijen is het cluster ‘moed’ nauwelijks vertegenwoordigd. De vier partijen die scoren in dit cluster (D66, GroenLinks, PvdA en VVD) scoren enkel op de term ‘kracht’ of ‘krachtig’. ‘Kracht’ of ‘krachtig zijn’ wordt vaak overdrachtelijk gebruikt, voor met name voor het optreden van overheid en gezagsdragers. Het woord ‘kracht’ is een belangrijk woord in het jargon van zowel D66 als PvdA. Bij een nadere analyse blijkt echter dat deze termen vrijwel nooit gebruikt worden als deugd. Waar deze term wél duidelijk als een deugd voorkomt, is als één van de vijf speerpunten van het partijprogramma 2006 van D66: ‘Vertrouw op de eigen kracht van mensen’ (2006: 13). Zij leggen dit als volgt verder uit: ‘Wij vertrouwen op de eigen kracht en ontwikkeling van mensen. Wij willen dat de overheid deze eigen kracht, vindingrijkheid en creativiteit van mensen ondersteunt en ruimte geeft’ (2006: 14). De overtuiging die hieruit spreekt hebben wij als deugd uitgelegd. Op eenzelfde wijze wordt het begrip gebruikt bij de VVD: ‘Wij liberalen

hebben vertrouwen in de kracht van elk mens' (2006: 2). Zij zien dit als de kern van het liberale gedachtegoed.

Bij de PvdA komt 'kracht' of 'krachtig zijn' als deugd niet voor. Zij gebruiken deze begrippen om hun eigen woorden kracht bij te zetten of te stellen dat de partij een bepaald beleid 'krachtig wil ondersteunen'.

'Moed' als begrip komt alleen voor bij de SP, maar alleen in een vaste uitdrukking, niet als deugdbegrip: 'Het zal de burger moed geven en ook inspireren om ook zelf bij te dragen aan het handhaven van een fatsoenlijke samenleving en onderling respect' (1994: 12). Omdat 'moed' hier wordt gebruikt in haar passieve betekenis ('een hart onder riem') en niet als actief gedrag, dat zich kenmerkt door standvastigheid in het zicht van gevaar/risico, is hier geen sprake van deugdelijk gedrag.

3.2.2.10 Rechtvaardigheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	3	6	4	5	1 [0]	2 [0]	1 [0]	0 [0]
CU	13	-	-	5	2 [1]	-	-	1 [0]
D66	6	6	1	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	3	8	-	5	1 [0]	2 [0]	-	1 [0]
PvdA	9	20	0	2	2 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	8	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	9	0	12	1	2 [1]	0 [0]	4 [0]	0 [0]
SP	3	1	2	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	1	3	4	3	0 [0]	0 [0]	0 [0]	1 [0]

Binnen het cluster 'rechtvaardigheid' vallen naast 'rechtvaardigheid' ook 'gevoel voor recht en onrecht', en 'redelijkheid'.¹⁴ Uiteraard is de strekking van 'rechtvaardigheid' politiek bijzonder omstreven. Interessant is dat enkele conceptuele differentiaties, die als eerste door de Griekse filosoof Aristoteles zijn gemaakt m.b.t. 'rechtvaardigheid', nog steeds een houvast kunnen bieden bij de interpretatie van de strekking van deze term in de politieke programma's. Aristoteles maakt een onderscheid tussen rechtvaardigheid 'als een volkomen deugd voor zover deze betrekking op het handelen jegens anderen heeft', en aan de andere kant staat voor hem 'de "particuliere rechtvaardigheid", die onderverdeeld wordt in een "verdelende (distributieve)" en een "corrigerende" rechtvaardigheid' (Becker 2007: 288).

¹⁴ Confessionele partijen spreken vaak van 'gerechtigheid' in plaats van 'rechtvaardigheid'. Deze term is niet meegenomen onder de deugd 'rechtvaardigheid'.

Het is vooral deze ‘particuliere’ rechtvaardigheid die we terug vinden in de programma’s van politieke partijen. Binnen de particuliere rechtvaardigheid is de distributieve rechtvaardigheid het sterkst vertegenwoordigd. Het gelijke verdelen van middelen is voor de partijen aan de ‘linkerzijde’ van het politieke spectrum vaak een speerpunt in hun programma. Opvallend is dat die gelijke verdeling van goederen steeds meer verschoven is van een *internationale* discussie over ontwikkelings-samenwerking e.d. naar een *nationale* discussie waarbij de sociaal zwakkeren in de samenleving en in de programma’s van 2006 de autochtone medeburger centraal is komen staan.

De corrigerende rechtvaardigheid daarentegen vinden we traditioneel voornamelijk bij de partijen aan de ‘rechterzijde’ van het politieke spectrum, maar in recente programma’s zien we benoemingen van corrigerende rechtvaardigheid voornamelijk bij de PvdA, bijv.: ‘een streng en rechtvaardig asielbeleid’ (1994: 2, 31 e.v., 35, 38 e.v.; 2006: 35, 40, 54), hetgeen weer geleid heeft tot scherpe kritiek op de kaders van ‘streng en rechtvaardig’ door onder andere de Christen Unie en GroenLinks.

Dat ‘streng en rechtvaardig’ een zekere spanning met zich mee brengt, daarvan zijn de meeste partijen wel doordrongen. Discussies rondom deze vorm van rechtvaardigheid spelen zich af op het vlak van de grenzen en begrenzings: diverse partijen pleiten voor barmhartigheid en menselijkheid.

Het CDA richt zich met name op het concept van rechtvaardigheid op macroniveau, d.w.z. als onderdeel van democratie of in internationale verhoudingen: ‘De overheid kan zich ook meer richten op haar kerntaken: veiligheid, het handhaven van de rechtsorde, het bevorderen van een goede marktwerking, het faciliteren van maatschappelijke verbanden, het steunen van de zwakken en het bijdragen aan vrede en rechtvaardigheid in de wereld’ (2006: 18) en: ‘De grootste uitdaging is misschien nog wel te laten zien dat een democratische samenleving in staat is die problemen rechtvaardig en duurzaam op te lossen’ (1994: 12). De Christen Unie sluit hierbij aan, maar benadrukt meer dan het CDA de waarden waarvoor – naar hun interpretatie – een op christelijke leest geschoeide partij¹⁵ dient te staan en uit hiermee impliciet kritiek op het beleid van de Nederlandse overheid (vóór 2006): ‘Vreemdelingenbeleid en integratiebeleid werden “streng en rechtvaardig”, maar in de toepassing ging te vaak de menselijkheid verloren’ (2006: 5) en: ‘Voor de ChristenUnie is een goede samenleving een samenleving die gekenmerkt wordt door onderlinge verbondenheid: rechtvaardig, verantwoordelijk en toekomstbestendig’ (2006: 6) of: ‘De ChristenUnie gaat deze uitdagingen [globalisering en internationalisering] aan. Kernwoorden daarbij zijn rechtvaardigheid, solidariteit en duurzaamheid’ (2006: 51). Meer nog dan

¹⁵ Zoals ook blijkt uit: ‘Vanuit de Bijbelse opdracht te zorgen voor recht en gerechtigheid, een van de centrale noties van de christelijke politiek, streeft de ChristenUnie naar rechtvaardige internationale verhoudingen en handelsstructuren in de wereld en naar vrede, veiligheid en respect voor de mensenrechten’ (2006: 40).

in het programma van de ChristenUnie koppelt de SGP haar verstaan van het begrip ‘rechtvaardigheid’ aan hun interpretatie van Gods’ plan en de Bijbel: ‘Rechtvaardige afweging kan slechts plaatsvinden indien aan de Gerechtigheid, die de wet Gods vraagt en die het Evangelie geeft, volle zwaarte wordt verleend’ (1977: 2). Uiteindelijk bepaalt volgens de SGP niet de mens wat rechtvaardig en rechtvaardigheid is, maar is het de Goddelijke gerechtigheid die richt.¹⁶ In deze analyse is bij de SGP uitgegaan van een rechtvaardigheidsbesef dat in lijn ligt met Gods gerechtigheid, en waarden zoals barmhartigheid. Dat deze notie van rechtvaardigheid voor de SGP leidend is, blijkt ook uit hun opvattingen rondom asielbeleid: ‘En als het gaat om de toelating van asielzoekers en anderen die hun heil in Nederland zoeken, komt het aan op het vinden van een goed evenwicht tussen enerzijds rechtvaardigheid en anderzijds barmhartigheid’ (2006: 20).

Internationalisering en internationale verhoudingen zijn de kern van waaruit GroenLinks het begrip rechtvaardigheid benadert. Zij stelt dat rechtvaardigheid in een globaliserende wereld gekenmerkt wordt door de notie dat de aarde van iedereen – mens en dier – is, en dat rechtvaardigheid het best tot haar recht komt als multiculturaliteit en duurzaamheid worden bevorderd. ‘Het spreekt vanzelf dat de beste garantie voor een rechtvaardige samenleving en voor het behoud van tolerantie ligt in een verdere versterking van de multi-culturele samenleving’ (1994: 3) en: ‘Of zoals de titel van dit programma aangeeft, het streven naar een wereld als veilige, rechtvaardige en duurzame woning voor al haar bewoners’ (1994: 3). GroenLinks stelt dus dat rechtvaardigheid niet samen hoeft te gaan met gelijkheid, zelfs niet met eerlijkheid. Zij stelt terecht dat rechtvaardigheid in de politiek geleid heeft tot een koppeling aan de economie, waardoor slechts distributieve rechtvaardigheid als concept is overgenomen. Maar, zo stelt zij: ‘Daar waar de markteconomie wel efficiënt is, zijn de gevolgen lang niet altijd rechtvaardig’ (1994: 44) en: ‘Soms is het goed dat rechtvaardigheid boven efficiëntie wordt verkozen’ (1994: 44). Zo zien we dat de partij ‘rechtvaardigheid’ nauwelijks als deugdeterm voor (het gedrag van) individuele burgers gebruikt.

Bij de liberalen (D66, VVD) zien we inderdaad ook dat het concept van rechtvaardigheid niet verbonden met innerlijke eigenschappen van personen, of zelf niet met een notie van harmonie tussen verschillende groepen, sociale verbanden of internationale verhoudingen; hier wordt het concept enkel verbonden met de eerlijke verdeling van middelen, waarbij afhankelijk van de politieke positie van de partij de meningen over de inhoud van die eerlijke verdeling uiteenlopen.¹⁷ De VVD wijst op haar

¹⁶ SGP: Het is een dienende regering een roeping om de samenleving zo rechtvaardig mogelijk te dienen [in dienst van de gerechtigheid] (1977: 3).

¹⁷ Bijv. bij de VVD: ‘Het is niet rechtvaardig als deze [inkomensverschillen] verschillen door de overheid voor een groot deel worden wegbelast’ (1994: 4) en bij D66: ‘heffen van belastingen en sociale premies is niet alleen nodig voor de financiering van de collectieve uitgaven, maar moet tevens dienstbaar zijn aan een rechtvaardiger inkomstenverdeling (heffing naar draagkracht)’ (1977: 4).

uitgangspunten: ‘Richtsnoer voor dit programma en voor het politieke handelen van de VVD vormen de liberale beginselen te weten; vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid van de mens’ (1994: 3). Hoe deze sociale rechtvaardigheid dient te worden ingevuld wordt niet geheel duidelijk. Wat wel uit het programma spreekt is dat rechtvaardigheid voor de VVD veelal samenhangt met het recht dat ieder individu heeft om te kiezen; uitgangspunt is de eigen kracht en autonomie. D66 geeft een interessante invulling aan de Aristotelische overtuiging dat een eerlijke verdeling van middelen leidt tot een rechtvaardige en goed functionerende maatschappij, waardoor het individu de volle kans krijgt zichzelf te ontplooiën: ‘Dat de lasten daarvan [uitkeringen] gemeenschappelijk gedragen worden, is een zaak van sociale rechtvaardigheid en van verlicht eigenbelang’ (1994:16).

De SP sluit aan bij beide liberale partijen in die zin dat ook zij het begrip rechtvaardigheid nergens interpreteert als deugd van individuele burger, maar enkel in de zin van een beleidsdoelstelling. Weliswaar verschilt de invulling van het begrip rechtvaardigheid. Voor de SP is dit gelijkheid in de verdeling van middelen.

Bij de PvdA zien we dat de notie van rechtvaardigheid veranderd is door de tijd. De partij stelt in haar programma van 1994 een lange en bestendige traditie te hebben, die gedragen wordt door kernwaarden: ‘Het idee is niet nieuw maar een actuele vertaling van de drie tradities die de PvdA vanaf haar oprichting in 1946 hebben beïnvloed: de vrijzinnig-democratische (open samenleving), de sociaal-democratische (rechtvaardigheid) en de cultuur-socialistische (gemeenschapszin)’ (1994: 6). In 1994 pleit de partij voor ‘sociale rechtvaardigheid’, waarmee voornamelijk de verdeling van middelen, maar zeker ook de solidaire opvang van ‘de zwakkeren’ wordt bedoeld. Er is een scherpe veroordeling van het kabinetsbeleid van ‘streng rechtvaardigheid’, waarbij men zich afvraagt: ‘Bestond en bestaat er steun voor dit samenhangende doch grimmige streven naar streng rechtvaardigheid?’ (1994: 32). Het schetst dan ook de verbazing dat het verkiezingsprogramma van de PvdA in 2006 het begrip rechtvaardigheid geheel invult langs de lijnen van dit concept van ‘streng rechtvaardigheid’: ‘Voor de PvdA is de lijn daarbij helder: we zijn voor een streng maar rechtvaardig en humaan asielbeleid’ (2006: 35) en: ‘We staan voor een streng maar rechtvaardig asielbeleid’ (2006: 40). Het verband tussen rechtvaardigheid en het asielbeleid is ook aanwezig bij de PvdD, overigens zonder dat ‘rechtvaardigheid’ hier als deugdterm wordt gebruikt: ‘rechtvaardig asielbeleid’, ‘rechtvaardige behandeling van mensen’ zijn typische wendingen (2006: 39).

Wat duidelijk wordt uit deze analyse is dat (met uitzondering van CU en SGP) geen enkele partij de individuele burger aanspreekt op de deugd rechtvaardigheid. In de programma’s van andere partijen speelt rechtvaardigheid uitsluitend op het niveau van politieke macrostructuren, en wordt vooral gerealiseerd door ‘hogere instanties’ of dit

nu internationale instanties en verdragen zijn, of de regering.¹⁸ Gezien het evidente maatschappelijke belang van rechtvaardig handelen door de burgers is dit op z'n minst opmerkelijk te noemen.

3.2.2.11 Openheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	4	3	2	0	0 [0]	1 [0]	1 [0]	0 [0]
CU	3	-	-	1	0 [0]	-	-	0 [0]
D66	6	0	0	0	1 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	4	2	-	0	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	3	4	0	1	1 [1]	4 [2]	0 [0]	0 [0]
PvdD	2	-	-	-	-	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	7	1	2	0	3 [0]	1 [0]	2 [0]	0 [0]
SP	2	0	0	0	1 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	2	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Binnen het cluster 'openheid' worden naast 'openheid' de volgende deugdenbegrippen onderzocht: 'belangstelling', 'openhartigheid', 'tolerantie' en 'verdraagzaamheid'. Zoals de tabel duidelijk weergeeft, is dit cluster relatief schaars vertegenwoordigd in de programma's van de diverse politieke partijen. Met uitzondering van de PvdA, die in haar verkiezingsprogramma's van 1994 en 2006 de 'openheid' van burgers in termen beschrijft die wij als individuele burgerlijke deugden interpreteren, komen de begrippen uit dit cluster niet voor als deugdbegrippen die op het gedrag en de karakter van burgers slaan.¹⁹

De relatief schaarse scores op het cluster 'openheid' zijn opmerkelijk omdat naast 'openheid' met 'tolerantie' een in de traditie van de politieke filosofie centrale burgerlijke deugd tot de onderzochte begrippen hoort. 'Tolerantie' komt van het Latijnse *tolerare*, hetgeen '(ver)dragen' of 'uithouden' betekent. Hierin ligt al de

¹⁸ Wel valt op dat alle partijen 'recht' veelvuldig (vooral in vaststaande verbindingen) gebruiken in hun programma's. Bijvoorbeeld, Christen Unie: 'tot hun recht komen', 'recht hebben op', 'recht' 147x; PvdA 'Recht' als woord en afgeleide wordt 111x gescoord; SGP, 'recht hebben op' 69x; SP 129x: 'recht hebben op', 'mensenrecht', 'verworven recht' etc. Bij de VVD scoorden 'recht', 'voorrecht', 'rechten van mensen' 24x.

¹⁹ Van de al langer in Nederland wonende bevolking wordt een open houding en een actieve belangstelling verwacht' (2006: 39). In 1994 stelt de PvdA: 'Openheid tegenover andere culturen en multiculturele democratie begint niet ergens in Europa, maar in de eigen straat of wijk' (1994: 44). Dat openheid door de PvdA niet als een gemakkelijke deugd wordt gezien, blijkt uit bewoordingen dat de burger zijn best moet doen om die openheid te betrachten, te handhaven en te vergroten: 'Die openheid is niet gemakkelijk, want als medeburger werd en wordt nog steeds vooral diegene ervaren die deelt in dezelfde culturele gewoonten, tradities, die dezelfde taal spreekt, enz.' (1994: 44). Desalniettemin is een goed burger iemand die 'openheid en belangstelling [betracht] voor het andere en het vreemde, in Nederland en elders' (1994: 96).

betekenis besloten dat tolerantie wordt gezien als een deugd als iemand in het licht van zijn eigen meningen, ideeën en overtuigingen in staat is een ander, die er geheel andere meningen, ideeën of overtuigingen op na houdt ‘te verdragen’. Dat hij of zij in staat is om het ongemak van een dergelijke aanwezigheid ‘uit te houden’. Hiermee wordt tolerantie een garantie voor de autonomie van het individu en op deze wijze tot een morele plicht van eenieder in een pluriforme samenleving.²⁰ Daar waar burgers open staan, belangstelling hebben, openhartig en tolerant zijn ontstaat een vorm van luchtigheid en respect en wordt de kans op dialoog vergroot. Gezien het evidente maatschappelijke belang van de deugden tolerantie en openheid voor o.a. de integratieproblematiek zijn de schaarse scores opmerkelijk. In plaats van de deugdenbegrippen uit dit cluster te gebruiken voor de aanbeveling van een maatschappelijk eminent belangrijke burgerlijke houding, gebruiken de partijprogramma’s het woord ‘open’ vooral om daarmee in te gaan op kritiek op het politieke klimaat. Zowel in de programma’s van 1994 als van 2006 leggen de partijen de nadruk op een ‘open en eerlijke’ politiek, ‘openheid en openbaarheid van bestuur’ en ‘openheid en integriteit van bestuurders’.²¹

Concluderend moeten we stellen dat het cluster ‘openheid’ als deugdencluster niet erg in de politieke belangstelling staat. Openheid richt zich met name op de eigen invulling van de bestuurlijke functie en vanaf 1994 ook sterk vingerwijzend naar de manier waarop de overheid functioneert. De roep om openheid lijkt dus met name ingegeven door een vooronderstelde ondoorzichtigheid van ‘de politiek’ en is – met uitzondering van de PvdA – nergens gericht op karaktereigenschappen van burgers.

²⁰ Recente ontwikkelingen van het tolerantiebegrif (o.a. bij Walzer [1997]) gaan zelfs zover dat zij niet alleen een ‘uithouden’ of ‘niet-discrimineren’ voorstaan, maar een stimulering van de verschillen en het ontwikkelen van een openheid voor het andere.

²¹ D66 noemt het woord ‘open’ uitzonderlijk vaak: Het woord ‘open’ wordt 73x gevonden. Voor onze analyse is dit echter van weinig belang, aangezien de term vooral in vaste uitdrukkingen gebruikt wordt, maar niet als deugd. Te denken valt aan uitdrukkingen als ‘open grenzen’, ‘open structuren’, ‘open economie’, ‘open samenleving’.

3.2.2.12 Hoop

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	2	2	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	2	-	-	0	0 [0]			0 [0]
D66	3	1	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	1	0	-	1	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	0	2	0	1	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	2	3	0	1	0 [0]	1 [0]	0 [0]	1 [1]
VVD	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

‘Hoop’ als één van de drie klassieke theologale deugden wordt in de partijprogramma’s nauwelijks genoemd.

Voor Augustinus, wiens verhandelingen één van de eikpunten is van het christelijke discours over de drie theologale deugden geloof, hoop en liefde, hing ‘hoop’ nauw samen met ‘geloof’. Het hield namelijk de vooronderstelling in van verlossing: men zou opstaan uit de dood, het laatste oordeel overleven en verlost worden door God. Voor Thomas van Aquino houdt ‘hoop’ als deugd het midden tussen wanhoop en veronderstelling van genade (vgl. Mann 1998: 329). Zij die wanhopen hebben te weinig hoop en geloven niet dat zij in aanmerking komen om verlost te worden. Anderzijds zijn zij die vasthouden aan de veronderstelling van een automatische genade ook verstoken van hoop, omdat zij verwachten dat hoop niet noodzakelijk is. Tegenover deze theologische interpretatie van ‘hoop’ is op het feit te wijzen dat ‘hoop’ heden ten dage ook seculier kan worden ingevuld. Het is voornamelijk deze seculiere vorm van ‘hoop’, namelijk in de zin van ‘hoop op het goede leven’, die bedoeld wordt in dit cluster.

Opvallend is dat de SP de enige partij is die spreekt over hoop (als deugd, maar niet als burgerlijke deugd): ‘Maar een beleid dat mensen niet angstig maakt, maar hoop geeft voor de toekomst en burgers weer vertrouwen geeft in de politiek en in elkaar’ (2006: 4) en: ‘het bieden van perspectief en hoop [in de bestrijding van terrorisme]’ (2006: 69).

Samenvattend kunnen we stellen dat ‘hoop’ als deugd in de klassieke door de theologie vormgegeven zin in de programma’s van politieke partijen niet voorkomt, en in een seculiere betekenis uiterst zelden. De schaarste van het deugdenbegrip ‘hoop’ is opmerkelijk als we deze contrasteren met de omnipresentie van het begrip ‘hoop’ in de Amerikaanse politieke retoriek (bijv. bij President-elect Obama). De Nederlandse partijen lijken dergelijke grote woorden te schuwen, maar de vraag is of ‘hoop’ niet zelfs in de nuchtere Nederlandse politieke programma’s zou moeten worden

gethematiseerd als een maatschappelijk belangrijke burgerlijke deugd, die mensen in staat stelt, positief en actief om te gaan met de ingrijpende politieke en economische veranderingen in onze tijd.

3.2.2.13 Matigheid

Partij	Aantal keren gemeten				Gemeten als deugd [ind]			
	2006	1994	1977	GP	2006	1994	1977	GP
CDA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
CU	0	-	-	0	0 [0]	-	-	0 [0]
D66	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
GL	0	0	-	0	0 [0]	0 [0]	-	0 [0]
PvdA	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
PvdD	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
PVV	0	-	-	-	0 [0]	-	-	-
SGP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
SP	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]
VVD	0	0	0	0	0 [0]	0 [0]	0 [0]	0 [0]

Het cluster ‘matigheid’ omvat naast ‘matigheid’ zelf de volgende deugden: ‘beheertheid’, ‘oppassendheid’, ‘tactvol zijn’ en ‘plichtsgetrouwheid’. Al vanaf het vroegste begin van de deugdenethiek behoort ‘Matigheid’ tot de belangrijkste (kardinale) deugden. Het houden van ‘maat’ wordt gezien als een kwaliteit die er voor kan zorgen dat de maatschappij niet ten onder gaat aan verleidingen zoals hebzucht. In de moderne tijd wordt de deugd ‘matigheid’ vaak als ouderwets beschouwd; er is weinig aandacht voor. Van Tongeren (2007: 200) noemt dit terecht opmerkelijk, aangezien juist in onze tijd met haar vele keuzemogelijkheden en ethische en milieu-problemen de discussie over matigheid en ‘de juiste maat’ noodzakelijker lijkt dan ooit. Toch heeft ook de politiek deze deugd niet opgepikt. Zij komt in de programma’s simpelweg niet voor.

3.3 Deugden in de publieke perceptie

Hoe sluiten deze resultaten aan bij de perceptie van de deugden in een breder publiek? Binnen het kader van dit kortdurende onderzoek van partijprogramma's kon uiteraard geen brede, empirische meting worden ondernomen van de publieke perceptie van deugden, die in politieke programma's belangrijk zijn. Wij maken in het vervolg gebruik van de 'ruwe data' van het empirische ISW-deugdenonderzoek onder leiding van J.P.L.M. van Oudenhoven (ISW 2008). Hierbij is te letten op het bijzondere karakter van dit onderzoek. Het empirische ISW-onderzoek heeft bewust gekozen voor relatief kleine samples van 'beïnvloeders' van verschillende levensbeschouwelijke achtergronden en bij hen naar deugdbegrippen geënkquêteerd. Daardoor konden bepaalde vragen die achteraf voor het onderhavige onderzoek interessant waren geweest, niet aan bod komen. Er is b.v. niet geïnformeerd naar evt. politieke activiteiten van de niet-gemeenteraadsleden. Echter, het ligt voor de hand aan te nemen dat de geënkquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders niet in wezenlijk hogere mate politiek belangstellend en actief zijn dan de gemiddelde Nederlandse bevolking.²²

Voor ons zijn bijzonder interessant de geënkquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders, omdat deze, anders dan de geënkquêteerde gemeenteraadsleden, niet bij voorbaat politieke ambtsdragers zijn en daardoor waarschijnlijk dichter staan bij het politieke (in)activiteitspatroon van de gehele bevolking. Wij kijken hier vooral naar de open antwoorden en het taalgebruik dat hierin voorkomt.

Het algemene beeld, dat uit de open antwoorden naar voren komt, is dat van een *apolitieke deugdenbeleving* van de geënkquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders. Over het algemeen zijn deugden concepten die sterk gebonden zijn aan min of meer specifieke *rollen* die een mens heeft. Het is dan ook niet verrassend dat de respondenten in hun open antwoorden aan de deugden een invulling geven die sterk is gekleurd door hun eigen beroep. Bijvoorbeeld de leerkrachten geven op de vraag hoe zij proberen de door hen genoemde deugden in de praktijk te brengen, vanzelfsprekend invullingen zoals 'Door om te zien naar de leerling, de persoon van de leerling is heel belangrijk voor me' of: 'Door het met je collega's te hebben over wat je belangrijk vindt in de omgang met elkaar en met de kinderen en elkaar daarin te ondersteunen'. Geestelijk leiders noemen activiteiten zoals: 'Door lezingen te geven en de eigenschappen tijdens diensten te benadrukken'.

Het valt echter ook op dat er nauwelijks een besef lijkt te zijn dat de door de geënkquêteerden genoemde deugden ook een belangrijke invulling kennen vanuit

²² Vgl. het onderzoek van Dekker (2005), die zeer lage scores vindt voor 'politiek actief zijn' als belangrijk ingrediënt van 'goed burgerschap' (in Nederland in 2002/3: 2%) vgl. Dekker (2005).

de rol van burger. De deugden worden geïnterpreteerd als eigenschappen die in het private en beroepsveld spelen, maar die geen politieke strekking lijken te hebben.

Weliswaar geven ook leerkrachten en geestelijk leiders antwoorden die duiden op de mening dat hun werk een maatschappelijke of politieke invloed kan hebben, maar dit verband blijft meestal indirect, en heeft vooral betrekking op de algemene sociale en culturele sfeer. Veel leerkrachten onderstrepen bijvoorbeeld hun 'voorbeeldfunctie', waarbij het zich als medemens verantwoordelijk gedragen als één van de aspecten wordt meegenomen. Zij noemen ook de projecten van hun school met betrekking tot culturele educatie en sociale vaardigheden. De bredere maatschappelijke betekenis van de eigen voorbeeldfunctie wordt door sommige leerkrachten genoemd (b.v. dat het verbeteren van de communicatieve vaardigheden van de leerlingen zal leiden tot een meer tolerante maatschappij), en sommigen zien hierin hun betrokkenheid bij actief burgerschap, maar er wordt meestal geen rechtstreeks verband gelegd tussen de eigen rol en politieke thema's. De antwoorden van de leerkrachten geven dus blijk van een betrokkenheid bij de Nederlandse samenleving, maar deze betrokkenheid wordt nauwelijks in directe zin politiek geïnterpreteerd.

Hetzelfde beeld vinden wij bij de geënquêteerde geestelijk leiders. De antwoorden tonen een betrokkenheid bij de Nederlandse samenleving, maar deze betrokkenheid uit zich vooral in het voorbeeldkarakter van het eigen functioneren op sociaal gebied: men wil uitdragen wat het betekent om een goed mens te zijn, maar een politieke invulling daarvan ontbreekt. De geestelijk leiders willen een voorbeeld zijn voor hun achterban en willen hun eigen ideeën over deugden persoonlijk uit dragen door als een goed mens te leven in woord en daad. Hoe dit leven er uit dient te zien, wordt uiteraard sterk ingegeven door de religieuze achtergrond van waaruit de geestelijk leider spreekt. Bijv. antwoordt één van de respondenten: 'Door te leven volgens het evangelie van Jezus Christus', terwijl een ander stelt: 'D.m.v. gebed en rituele wassing (gezicht, handen en voeten wassen waardoor je tot rust komt)' maar ook: 'Door te beseffen dat de wereld niet voor mezelf is'. Uit dit soort antwoorden blijkt dat ideeën over wat 'deugdelijk leven' is door deze twee groepen van 'beïnvloeders' niet in directe zin politiek worden ingevuld.

Als er in directe zin politieke uitspraken worden gedaan, nemen deze de vorm aan van kritiek op de Nederlandse maatschappij in het algemeen en de overheid in het bijzonder. Het zijn vooral de religieuze leiders die zich ergeren aan bepaalde zaken in Nederland: 'Nederland schiet door in tolerantie, niet alles moet kunnen. Bv. Roepen in een stadion alle joden aan het gas'. Een respondent laat ook zijn bezorgdheid zien over de effecten van de politiek in de maatschappij: 'Ik voel me ongemakkelijk over politiek, er is teveel verharding, een te streng (jeugd) beleid.' De kritiek op de overheid toont evenwel een bepaalde betrokkenheid. Een respondent stelt: 'De nog steeds te tolerante en slappe houding van de overheid t.a.v. bepaalde ontwikkelingen. De overheid moet meer actief en preventief beleid hebben'. Leerkrachten spreken in dit verband vooral over jeugdbeleid, vrijheid van onderwijs en de manier waarop de dagelijkse praktijk op

school beïnvloed wordt door bepaalde politieke beslissingen. Zij zijn vooral bezig met de manier waarop mensen in zijn algemeenheid en hun leerlingen in het bijzonder meer respectvol, toleranter en ruimdenkende met elkaar kunnen omgaan. Één leerkracht noemt hierbij zijn ergernis aan wat hij ‘de blootcultuur’ noemt, en verwijst daarbij naar het ‘inburgeringsfilmje’ van de overheid, dat volgens hem veel te ver gaat. Een ander noemt de ‘morele verarming’: ‘De verarming van Christelijke liberale regering, grote groep leeft in armoede en ellende’. Ook noemen veel leerkrachten de ‘slappe houding’ van de overheid aangaande seks en drugs; deze focus is opvallend en hangt wellicht sterk samen met hun beroep, waarin zij de gedragingen van – vooral jonge – mensen van dichtbij meemaken. Geestelijk leiders zijn vooral geïnteresseerd in de vrijheid van godsdienst en meningsuiting, alsmede de begrenzing daarvan. Zij vragen zich enerzijds af wat er gebeurt als de politiek maatregelen neemt die discriminerend kunnen zijn voor bepaalde religieuze groepen, terwijl zij anderzijds bezorgd zijn dat een te ver doorgevoerde vrijheid van meningsuiting mensen zou kunnen kwetsen, hetgeen het risico van conflict en verharding met zich mee brengt. Zoals uit deze gegevens duidelijk wordt, is het vooral de eigen beroepsmatige achtergrond van waaruit de bevraagden spreken. Daarnaast wordt duidelijk dat de geuite kritiek vooral stoelt op een gebrek aan vertrouwen in de politiek. Om deze kritiek vorm te geven, kiezen de geënquêteerden echter niet voor actief politiek bezig zijn, maar zij richten hun pijlen veel meer individueel op het ‘deugdelijk leven’ van hun achterban. Dit doen zij, volgens hun eigen inschatting, in belangrijke mate door zelf het goede voorbeeld te geven. De eigen voorbeeldfunctie is gericht op de overdracht van vooral op de persoonlijke houding gerichte deugden, die weinig publieke en politieke invulling krijgen.²³ Als we in de open antwoorden een signaal voor de burgerschapsbeleving van de geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders mogen zien dan zou het passend zijn deze met het begrip ‘apolitiek burgerschap’ aan te duiden.²⁴

²³ Deze weliswaar tentatieve interpretatie, die bij een explorerend onderzoek past) wordt ook ondersteund door het onderzoek van Dekker (2005). Dekker wijst erop dat wanneer burgers gevraagd wordt wat zij verstaan onder ‘goed burgerschap’ dan blijkt dat zij vrijwel niet aan politiek gehecht zijn. ‘Voor de burgers zelf is de goede burger bovenal een sociaal ingesteld mens en vervolgens iemand met moreel besef en aandacht voor leefbaarheid en milieu. Activisme en deelname aan collectieve acties zijn duidelijk minder belangrijk’ (Dekker 2005: 76 e.v.).

²⁴ Het concept ‘apolitiek burgerschap’ heeft enkele raakvlakken met een burgerschapsbeleving die (met blik op de Griekse filosoof Sokrates zoals gepresenteerd in Platos dialogen Apologie en Critias [Plato 1997]) ‘Sokratisch burgerschap’ (Socratic citizenship) wordt genoemd. Overeenkomsten liggen in kenmerken als (1) een negatieve, gedesillusioneerde houding t.o.v. ‘de’ politiek, (2) de kritische houding ten opzichte van de ‘teneur’ van de samenleving waarin men leeft en (3) de focus op individuele, niet specifiek politieke deugden. Echter, in de literatuur wordt aan deze burgerschapsbeleving veelal een (weliswaar indirecte, maar duidelijk) positieve inbreng voor de politiek toegedicht (Mara 1997, Villa 2001, kritiek: Saccarelli 2007). Over een evt. intentie van een indirecte positieve politieke inbreng kunnen we uit de ruwe data niets uitmaken, en wij prefereren vandaar de noemer ‘apolitiek burgerschap’.

Hoe zien de geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders de deugden die in partijprogramma's relatief hoog scoren? De open antwoorden laten het volgende beeld zien.

- In de programma's is het aanvaarden of 'nemen' van verantwoordelijkheid een belangrijke deugd. Ook de antwoorden van de 119 geënquêteerde geestelijke leiders en leerkrachten in het empirische ISW-deugdenonderzoek kunnen 14 keer zo worden geïnterpreteerd dat 'verantwoordelijkheid' volgens de respondenten een deugd is. Echter, als we kijken hoe de respondenten in hun toelichtingen het woord 'verantwoordelijkheid' actief gebruiken, valt op dat slechts één respondent met het commentaar '[door] verantwoordelijkheid te nemen' toelicht hoe de deugd verantwoordelijkheid in de praktijk te brengen is (ISW 2008: AA82). Van de vijf andere respondenten die het begrip 'verantwoordelijkheid' actief gebruiken, betreft het in drie gevallen niet een deugdbegrip maar een feitelijke constatering van verantwoordelijkheden (ISW 2008: BC50; BH58; BI68). Het begrip 'verantwoordelijkheid' is dus geenszins even centraal voor de geënquêteerden als in de onderzochte partijprogramma's. Er kan zelfs sprake zijn van een duidelijke afkeer van het hameren op verantwoordelijkheid door partijen en bestuurders, getuige het volgende antwoord: 'Ja de huidige regering heeft naar mijn mening de kloof tussen bevolkingsgroepen eerder vergroot dan verkleind. Als je als regering spreekt over eigen verantwoordelijkheid van de burger neem je je verantwoordelijkheid niet. Christen zijn is verantwoordelijkheid nemen en omzien naar elkaar' (ISW 2008: BC71).²⁵
- Als de recente politieke programma's ergens aansluiten bij de deugdentaal van de burger, dan is het wel met hun frequente gebruik van het begrip 'respect'. Het begrip 'respect' wordt maar liefst 73 keer actief genoemd, en in de meeste gevallen in de zin van een deugd. Dit beeld wordt bevestigd door enkele metingen in het ISW-onderzoek: bij leerkrachten, die een oordeel moesten geven over hoe belangrijk zij een vijftiental deugden vinden,²⁶ heeft 'respect' (met een score > 4,5) de eerste plaats als meest belangrijke deugd (vgl. Van Oudenhoven 2008: 16).
- Actief zijn/meedoen: Terwijl 'actief zijn/meedoen' een centrale deugdencategorie in de recente (2006) politieke programma's is, waarmee de burgers worden gewezen op het belang van actief burgerschap, lijkt deze deugdencategorie niet aan te sluiten bij de perceptie van de burgers zoals deze uit de open antwoorden van leerkrachten en geestelijk leiders naar voren komt. 'Meedoen' wordt helemaal niet actief door de geënquêteerden gebruikt, en 'actief zijn' komt maar één keer als een deugd voor (ISW 2008: AC77): 'we [de school] doen veel aan actief burgerschap' (bedoeld lijkt te zijn: een aanzetten van leerlingen tot actief burgerschap).

²⁵ Een andere respondent vindt dat vrijheid van meningsuiting gepaard moet gaan met verantwoordelijkheid (ISW 2008: BG73)

²⁶ Op een schaal van 1 (minst belangrijk) tot 5 (meest belangrijk). De vijftien deugden corresponderen met de eerste vijftien deugdencusters die in onderhavig onderzoek zijn onderzocht (vgl. Inleiding en Bijlage 1).

- Vrijheid/autonomie: wordt vooral gebruikt ter beschrijving van rechten die men in Nederland heeft (vrijheid van meningsuiting, van godsdienst), soms als kritiek op een te lakse seksuele moraal, maar niet als burgerlijk deugdbegrip. Autonomie wordt helemaal niet gebruikt.
- Behulpzaamheid/zorgzaamheid: Een centrale deugd in politieke programma's, vooral vanwege de vaak voorkomende roep om solidariteit. De populariteit van het cluster 'behelpzaamheid/zorgzaamheid' in partijprogramma's vindt niet zonder meer een equivalent bij de geëncquëteerde leraren en geestelijk leiders. Als we naar het actieve taalgebruik van de geëncquëteerde geestelijke leiders en leerkrachten kijken, valt op dat van de begrippen die we in het cluster 'behelpzaamheid/zorgzaamheid' hebben onderzocht (naast 'behelpzaamheid' en 'zorgzaamheid' ook 'medeleven', 'onzelfzuchtigheid', 'anderen bijstaan', 'solidariteit', 'gastvrijheid' en 'steun') alleen zorgzaamheid één keer actief wordt gebruikt op een manier die op een burgerlijke deugd wijst (ISW 2008: AC15). Het begrip 'solidariteit', dat in het politieke programmajargon vaak wordt gebruikt, sluit niet aan bij het actieve taalgebruik van de geëncquëteerden. Echter, ook al sluit het deugdcluster niet goed aan bij het actieve taalgebruik van de geëncquëteerde leerkrachten en geestelijk leiders, uit het ISW-onderzoek blijkt dat 'zorgzaamheid' een deugd is waarvan burgers het belang kunnen (leren) inzien.²⁷ Leerkrachten, die een lijst van vijftien deugdentermen op mate van belangrijkheid moeten evalueren, zien in 'zorgzaamheid', als deze als deugdencategorie wordt 'aangeboden', een relatief belangrijke deugd (score > 3). Hetzelfde patroon zien we b.v. bij de deugden 'rechtvaardigheid', 'hoop' en 'moed'. Hoewel deze deugden in eerste instantie nauwelijks actief worden genoemd, geven de leerkrachten, als zij deze deugden krijgen 'aangeboden', gezien het initieel schaarse noemen van deze deugden, verrassend hoge waarderingen (resp. >4; 2,5; >2).
- Participatie/betrokkenheid: Betrokkenheid wordt vooral gebruikt ter beschrijving van een feitelijk betrokken zijn. Achter één noemen van 'betrokkenheid' zien we een deugd schuilen maar dan één die zich vooral in de persoonlijke sfeer lijkt te uiten: 'betrokkenheid bij mensen vooral bij die ik goed ken' (ISW 2008: AA 109). 'Participatie' komt niet voor; het is wellicht een te abstract begrip om in open antwoorden te verwachten.
- Duurzaam leven/milieubewustzijn: In de open antwoorden van de geëncquëteerde leerkrachten en geestelijk leiders is dit vrijwel een non-issue. 'Duurzaamheid' wordt als begrip niet actief gebruikt. In drie antwoorden (2008: BE 64, BD 102, Y10) wordt zorg om het milieu en onze verantwoordelijkheid voor het milieu uitgedrukt, maar dit lijkt mijlenver af te staan van het besef dat goed omgaan met het milieu een centrale deugdencategorie is die duidelijke inspanningen of offers van de burgers vraagt.

²⁷ De initieel relatief hoge score van 'zorgzaamheid' (Van Oudenhoven 2008: 17, figuur 2) is debet aan het feit dat ook het noemen van negatieve tegenhangers van de deugden is meegeteld. De geëncquëteerden keren zich duidelijk tegen bepaalde vormen van wangedrag.

3.4 Conclusies en aanbevelingen

In dit onderzoek hebben we programma's van Nederlandse partijen onderzocht op het voorkomen van een twintigtal deugden(clusters). De programma's blijken over het algemeen vrij weinig gebruik te maken van een deugdenterminologie. Alleen een zevental clusters van deugdbegrippen wordt in vier of meer programma's (van de 31 onderzochte programma's) ter typering van een individuele, burgerlijke deugd gebruikt en wordt in ons onderzoek als 'deugden met relatief hoge scores' ingeschaald.

Echter, we moeten erop wijzen hoe beperkt zelfs het gebruik van deugdentermen met relatief hoge scores is. Het cluster 'verantwoordelijk zijn/verantwoordelijkheid nemen' komt in 9 programma's als burgerlijke deugd voor, 'respect' in 8 programma's, 'actief zijn/meedoen' en 'vrijheid/autonomie' komen elk in 7 programma's voor, 'behulpzaamheid/zorgzaamheid' en 'participatie/betrokkenheid' elk en tenslotte 'duurzaam leven/milieubewustzijn' in 5 programma's.

Zelfs in programma's waar onderzochte deugdbegrippen ter benaming van een burgerlijke deugd worden gebruikt, zijn de scores meestal laag, en de close reading wijst uit dat we geenszins te maken hebben met uitgebreide, samenhangende reflecties op deugdbegrippen en een poging om deze begrippen een concrete inhoud te geven.

Verder valt op dat de weinige keren dat één van de deugdbegrippen met een relatief lage score in recente programma's wordt gebruikt, het veelal niet gaat over een normatief burgerschapsideaal, maar vooral over het veronderstelde disfunctioneren van 'de' overheid en 'de' politiek. Met name bij de deugden 'openheid' en 'betrouwbaarheid' valt op dat zij vrijwel uitsluitend gericht zijn op het functioneren van overheid en politiek. De programma's geven blijk van 'navelstaren' in plaats van de burger te prikkelen met een coherent en constructief beeld van goed burgerschap.

Verder valt op dat een aantal deugden waarvan het maatschappelijke belang evident is in de programma's (vrijwel) niet scoren. Dit zijn in eerste instantie deugden als 'rechtvaardigheid', 'hoop', 'moed', 'betrouwbaarheid' en 'openheid'. Verder valt te denken aan deugden als 'vergeving', en 'liefde' (mits deze deugden van een interpretatie worden voorzien die hun politieke strekking inzichtelijk maakt).

Samenvattend valt op dat de onderzochte programma's de uitdaging laten liggen om door middel van een deugdendiscours een samenhangende visie op goed burgerschap te geven. Van een zevental deugdenclusters wordt in de programma's wel relatief veel gebruik gemaakt, maar dit biedt weinig soelaas: Ten eerste sluiten deze deugden – behalve de deugd 'respect' – nauwelijks aan bij het taalgebruik van de in het empirische ISW-onderzoek geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders. Ten tweede laten de programma's met de deugden waarop in de programma's nadruk

wordt gelegd, maatschappelijk uitermate belangrijke burgerlijke deugden liggen. Wij hebben als voorbeelden de deugdenclusters ‘rechtvaardigheid’, ‘hoop’, ‘moed’, ‘betrouwbaarheid’ en ‘openheid’ genoemd.

Wij ronden af met de volgende aanbevelingen.

- Het empirische ISW-deugdenonderzoek bevestigt dat burgers waarde hechten aan deugden. De ruwe data uit het empirische onderzoek tonen echter ook dat de deugden vooral in een sociale, maar niet politieke zin worden begrepen. De open antwoorden van de geënquêteerde leerkrachten en geestelijk leiders wijzen zonder meer op een apolitieke deugden- en burgerschapsbeleving. Het is noodzakelijk om allereerst, uitgaande van de deugden die onder de bevolking kennelijk leven, duidelijk te maken dat de deugden ook een belangrijke politieke strekking hebben en dat dit politieke aspect een belangrijk element is van goed burgerschap.
- Om het concept van goed burgerschap in te vullen is het raadzaam gebruik te maken van een breder gamma aan deugden dan nu gebruikelijk is in de politieke programma’s. De nu in de partijprogramma’s gebruikte zeven deugdenclusters zijn te beperkt en sluiten – behalve de deugd ‘respect’ – onvoldoende aan bij het taalgebruik van burgers.
- Het ligt voor de hand, issues die in niet aansluiten bij de deugdenbeleving van de burgers in een formulering aan te bieden die dichter staat bij het taalgebruik van burgers. Bijv. zou het niet bij het taalgebruik van de burgers aansluitende deugdencluster ‘duurzaam leven/milieubewustzijn’ kunnen worden ‘aangeboden’ in termen van ‘respect’ (voor leefomgeving) of ‘rechtvaardigheid’ (m.b.t. de levenskansen voor komende generaties).

Een invulling van het concept van goed burgerschap hoeft zich niet te beperken tot een deugd als ‘respect’, die zonder meer aansluit bij het taalgebruik van burgers. Het empirische ISW-deugdenonderzoek laat zien dat ook daar waar bepaalde deugden door de geënquêteerden niet actief worden genoemd, deze, als ze ter evaluatie worden ‘aangeboden’, wél op een verrassend hoge waardering kunnen rekenen. Een breder deugdendiscours, waarin naast respect ook deugden ‘rechtvaardigheid’, ‘hoop’, ‘moed’, ‘betrouwbaarheid’ en ‘openheid’ aan bod komen, lijkt derhalve kansrijk.

2.4 Literatuur

1 Verkiezing- en beginselprogramma's

- CDA (1977),** *Niet bij brood alleen*, Programma CDA Tweede-Kamerverkiezingen
- CDA (1980),** *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl*,
- CDA (1994),** *Wat echt telt, werk * veiligheid * milieu*. Landelijk verkiezingsprogramma CDA 1994-1998
- CDA (2006),** *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in Elkaar*. Verkiezingsprogramma 2006-2011
- ChristenUnie (2000),** *Kernprogramma*.
- ChristenUnie (2006),** *Duurzaam voor elkaar*, Verkiezingsprogramma ChristenUnie
- D66 (1977),** *Het redelijke alternatief*, Programma D'66 Tweede-Kamerverkiezingen
- D66 (1994),** *Ruimte voor de Toekomst*, verkiezingsprogramma 1994-1998 Democraten 66
- D66 (2000),** *De uitgangspunten van democraten 66*, definitieve tekst na congres 70 (25 maart 2000)
- D66 (2006),** *Het gaat om mensen*, Verkiezingsprogramma D66 Tweede Kamer 2006/2010
- GroenLinks (1991),** *Uitgangspunten van GroenLinkse Politiek*, 1991
- GroenLinks (1994),** GroenLinks verkiezingsprogramma 1994-1998 voor de Tweede Kamer en Europees Parlement
- GroenLinks (2006),** *Groei Mee*, Programma van GroenLinks, Tweede Kamerverkiezingen 22 november 2006

PvdA (1947),	<i>Beginselprogramma 1947, Partij van de Arbeid</i>
PvdA (1977),	<i>Programma PvdA Tweede-Kamerverkiezingen 1977</i>
PvdA (1994),	<i>Wat mensen bindt, Partij van de Arbeid verkiezingsprogramma 1994-1998</i>
PvdA (2006),	<i>Verkiezingsprogramma 2006</i>
Partij voor de Dieren (2006),	<i>220x liever, voor mens, dier, natuur en milieu, Concept-verkiezingsprogramma Partij voor de Dieren, Tweede Kamerverkiezingen</i>
Geert Wilders/ Partij voor de Vrijheid (2006),	<i>Verkiezingspamflet, 25 augustus 2006</i>
SGP (1965),	<i>Program van beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij</i>
SGP (1977),	<i>“Signalen voor Goede Politiek”, verkiezingsprogram SGP 1977</i>
SGP (1994),	<i>Vast en zeker, Verkiezingsprogramma SGP 1994-1998</i>
SGP (2006),	<i>‘Naar eer en geweten’, verkiezingsprogramma SGP 2006-2011</i>
SP (1977),	<i>Dit jaar voor het eerst!</i>
SP (1987),	<i>Beginselen van de Socialistiese Partij</i>
SP (1994),	<i>Stem tegen, Stem SP, Verkiezingsprogramma socialistische partij (1994- 1998)</i>
SP (2006),	<i>Een beter Nederland, voor hetzelfde geld, Verkiezingsprogramma van de SP, 2006-2010</i>
VVD (1948),	<i>Beginselprogram van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie</i>
VVD (1977),	<i>Programma VVD Tweede-Kamerverkiezingen 1977</i>
VVD (1994),	<i>Nederland moet weer aan de slag, Kernprogramma 1994-1998</i>
VVD (2006),	<i>Voor een samenleving met ambitie, Verkiezingsprogramma VVD 2006</i>

2 Overige literatuur

- Becker, M. et al.** (2007), *Lexicon van de ethiek*, Van Gorcum: Assen
- Cicero** (1991), *On Duties*. Edited by M. T. Griffin and E. M. Atkins. Cambridge University Press: Cambridge
- Dagger, R.** (1997), *Civic Virtues: Rights, Citizenship, and Republican Liberalism*, Oxford University Press: Oxford
- Dekker, P.** (2005), 'Goed burgerschap in enquêtes' in: Dekker, P. & Hart, J. de (red.), *De goede burger, Tien beschouwingen over een morele categorie*, Sociaal en Cultureel Planbureau: Den Haag 2005
- Heater, D.** (2004), *Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics and Education*. Third edition. Manchester University Press: Manchester
- Heywood, A.** (2002), *Politics*. Second edition. Palgrave Macmillan: Basingstoke
- ISW** (2008), *Overzicht leerkrachten en geestelijk leiders augustusi 2007.xls*, Excelbestand ISW, toegang 6 mei 2008
- Jedan, C.** (2005), *Stoic Virtues*. Habilitationsschrift Humboldt Universität zu Berlin
- Macedo, S.** (1990), *Liberal Virtues: Citizenship, Virtue, and Community in Liberal Constitutionalism*, Oxford University Press: Oxford
- Mann, W.E.** (1998), 'Theological Virtues' in: E. Craig (ed.), *The Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Routledge: Abingdon 1998, 326-331 London/New York
- Mara, G.** (1997), *Socrates' Discursive Democracy*. State University of New York Press: Albany
- Oudenhoven e.a., Prof.dr. J.P.L.M. van** (2008), *Nederland Deugt*, Van Gorcum, Assen
- Plato** (1997): *Complete Works*. Edited by John M. Cooper. Hackett: Indianapolis/Cambridge

- Raz, J.** (1986), *The Morality of Freedom*, Oxford University Press: Oxford
- Saccarelli, E.** (2007), 'The existential Socrates' in *Political Studies* 55, 522-45
- Schuyt, Kees** (2006), *Democratische deugden: groepstegenstellingen en sociale integratie*, Leiden University Press, Amsterdam
- Tongeren, P. Van** (2003), *Deugdelijk leven, Een inleiding in de deugdenethiek*, SUN, Amsterdam
- Villa, D.** (2001), *Socratic Citizenship*, Princeton University Press: Princeton
- Wall, S. & Klosko, G.** (eds.) (2003) *Perfectionism and Neutrality: Essays in Liberal Theory*, Rowman & Littlefield: Oxford
- Walzer, M.** (1997), *On Toleration*, Yale University Press, New Haven/New York

Bijlage

Deugdenclusters	Onderzochte deugdentermen
Behulpzaamheid/zorgzaamheid	Behulpzaamheid Zorgzaamheid Medeleven Onzelfzuchtigheid Anderen bijstaan Solidariteit Gastvrijheid Steun
Vreugde	Vreugde Blijdschap Genieten van het leven Goedghumeurdheid Levenslust Spontaniteit
Respect	Respect Eerbied hebben/tonen Beschaafdheid Fatsoen Begrip
Bescheidenheid	Bescheidenheid Nederigheid
Vergeving/genade	Vergeving Genade Ruimhartigheid Goedhartigheid
Wijsheid	Wijsheid Deskundigheid Inzicht Bekwaam zijn Zelfontplooiing
Geloof	Geloof Spiritualiteit Ethisch zijn Inspirerend zijn
Betrouwbaarheid	Betrouwbaarheid Eerlijkheid Oprechtheid Menen wat je zegt Beloftes nakomen
Doelgerichtheid	Doelgerichtheid Doorzettingsvermogen Gedrevenheid Doelbewustheid Daadkracht

Deugdenclusters	Onderzochte deugdentermen
Liefde	Liefde Gevoeligheid Warmte Tederheid Liefhebbend zijn
Moed	Moed Heldhaftigheid Flinkheid Krachtig zijn Durf
Rechtvaardigheid	Rechtvaardigheid Gevoel voor recht en onrecht Redelijkheid
Openheid	Openheid Belangstelling Openhartigheid Tolerantie Verdraagzaamheid
Hoop	Hoop Optimisme
Matigheid	Matigheid Beheerstheid Oppassendheid Tactvol zijn Plichtsgetrouwheid
Verantwoordelijk zijn/verantwoordelijkheid nemen	Verantwoordelijk zijn Verantwoordelijkheid nemen
Actief zijn/meedoen	Actief zijn Meedoen
Vrijheid/autonomie	Vrijheid Autonomie
Participatie/betrokkenheid	Participatie Betrokkenheid
Duurzaam leven/milieubewustzijn	Duurzaam leven Milieubewustzijn

*BZK staat voor een goed functionerend openbaar bestuur,
een veilige samenleving en een overheid waar burgers op
kunnen vertrouwen. Daarmee borgen wij de kernwaarden
van onze democratie.*

Deze brochure is een uitgave van:
Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties
Directie Kennisontwikkeling voor Openbaar
Bestuur en Veiligheid

Postbus 20011 | 2500 EA Den Haag

© | maart 2010 | B-131-GMD601

